

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİ TÜRK DİLİ ANABİLİM DALI

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE GEÇEN ARAPÇA
KELİMELELER (YAZIM, SES VE ANLAM)

Hazırlayan
Hussam Hussein Ali AL-AMERI

Tezin Danışmanı
Prof. Dr. Ümit TOKATLI

Yüksek Lisans Tezi

Kayseri
Temmuz, 2012

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Hussam Hussein Ali Al-AMERI

YÖNERGEYE UYGUNLUK

Çağatay Türkçesinde Geçen Arapça Kelimeler (Yazım, Ses Ve Anlam)’ adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Hussam Hussein Ali Al-AMERI

Danışman

Prof. Dr. Ümit TOKATLI

Yeni Türk Dili ABD Başkanı

Prof. Dr. Nevzat Özkan

Prof. Dr. Ümit TOKATLI danışmanlığında **Hussam Hussein Ali AL-AMERI** tarafından hazırlanan “**Çağatay Türkçesinde Geçen Arapça Kelimeler (Yazım, Ses ve Anlam)**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

16.107.2012

JÜRİ:

Danışman Prof. Dr. Ümit Tokatlı

Üye Prof. Dr. Nerzat Özkın

Üye Prof. Dr. Atabey Kılıç

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 31.08.2012 tarih ve 17. sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. H. Hussein Ali AL-AMERI

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Tez konumu belirlememde ve ilk günden itibaren bu çalışmanın şekillenmesinde rehber olan, yardım ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ümit TOKATLI'ya, hayatımın her alanında olduğu gibi maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme sonsuz teşekkür ederim. Ders döneminde hep yanımda duran, değerli yorumlarıyla fikir veren saygıdeğer arkadaşlara da teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, Irak cumhuriyeti hükümeti ve Türkiye cumhuriyeti hükümetinde Türkiye'de yüksek lisans yapabilmemiz için çabalarını esirgemeyen memurlara ve bu konuda yardım etmeye çalışan kişilere şükranlarımı sunarım.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE GEÇEN ARAPÇA KELİMELE (YAZIM, SES VE ANLAM)

Hussam Hussein Ali AL-AMERI

ÖZET

Türk dili ailesinin Orta Asya gurubunda yer alan ve Harezmi Türkçesinin devamı sayılan Çağatay dili 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi, Öncesi dönemlerde olduğu gibi, başta Farsça ve Arapça olmak üzere yabancı unsurlardan etkilenmiştir. Ek, kelime, kelime grubu gibi bu yabancı unsurların bir kısmı, çeşitli yönlerden değişmeye uğramıştır. Mesela Türk dillerine geçen bazı Arapça kelimeler, yazım, ses, anlam ve nadir olarak tür bakımından değişmeye uğramıştır.

Bu çalışmada, birinci ve ikinci bölümde Çağatay Türkçesine dair görüş ayrılıkları, Çağatay Türkçesinin temsilcileri, sözlükleri, ses özellikleri, Arapça unsurları gibi konular ele alındıktan sonra üçüncü bölümde yazım ve ses bakımından değişmeye uğrayan Arapça kelimeler, dördüncü bölümde anlam ve tür bakımından değişmeye uğrayan Arapça kelimeler, kalıp kelimeler ve kelime grupları üzerinde durulmuştur.

Arapça kelime ve unsurları araştırmak için bütün yabancı kelimeleri kapsayan bir Çağatay – Türkçe sözlüğün vücuda getirilmediği için çalışmamızda, yapılan dizinlerden yararlanmak zorunda kaldık. Bu çalışmalardan ancak yirmişi kelime ile örnekleme yapmayı uygun gördük.

Anahtar Kelimeler: Arapça Kelimeler, Çağatay Türkçesi, Değişme

THE WORDS IN CHAGATAI TURKISH THAT COMES FROM ARABIC (SPELLING, SOUND AND MEANING)

Hussam Hussein Ali AL-AMERI

ABSTRACT

Chagatai language is a one of the Turkish dialects which was the continuation of Harezm language and being used in central Asia from the beginning of 15th century to the beginning of 20th century. Chagatai Turkish was affected from foreign elements specially Persian and Arabic just like its previous periods. Some of these foreign elements, like additions, words and phrases, had been changed in various ways. For example some of the Arabic words that passed to Turkish languages had been changed in terms of spelling, sound, and meaning as well as rarely in type.

After many topics have been discussed like disagreement about Chagatai Turkish, representatives, dictionaries and Arabic elements in Chagatai Turkish in the first and second parts of this study, we have dwelled on the Arabic words which had been changed in terms of spelling and sound in the third part and Arabic words which had been changed in terms of meaning and type and some Arabic phrases in the fourth part.

We had to look for the index studies of the works that was written in Chagatai Turkish to research the Arabic words and elements because there is no Chagatai Turkish dictionary contains all the foreign words made yet.

Key Words: Arabic words, Chagatai Turkish, Change

KISALTMALAR

AD	: Ali Şir Nevâyî'ye Ait Devâvîn Nüshası İncelemesi
AG	: Çağatay Şairi Atayî'nin Gazelleri
BD	: Bâbü'r Dîvânı
ÇEK	: Çağatayca El Kitabı
ÇT	: Çağatay Türkçesi
EM	: Zakircan Furkat Eserler Mecmuası 1
HM	: Hamsetü'l-Mütehayyirîn
LD	: Lutfî Divanı
MAF	: Muhammed Bin Ahmedü'zzâhid'e ait Çağatayca Bir Fıkıh
ME	: Mahzenü'l Esrâr Mesnevisi Kitabı
MK	: Mahbûbü'l-Kulûb
RÇŞ	: 16. Yüzyıl Şairi Rahî'nin Çağatayca Şiirleri
RHMV	: 'Ubeydu'llâh Han: Risâle-yi fi-hakk-ı Mesâil-i Vuzû
RS	: W. Radloff'un " <i>Opit Slovaryä Tyurkskih Nareçiy</i> " Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi
SG	: 'Ubeydu'llâh Han: Salavât-nâme ve Gayret-nâme
SH	: Sıfatu'l Haremeyn
SŞ	: 'Ubeydu'llâh Han'ın İki Eseri: Sabr-nâme ve Şevk-nâme
ŞHD	: Şiban Han Dîvânı
UH	: 'Ubeydu'llâh Çan: Arapça ve Türkçe Hikmetler

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK.....	ii
ONAY	iii
TEŞEKKÜR	iii
KISALTMALAR.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE EDEBİYATINA DAİR KISA BİLGİLER

1.1. Çağatay Türkçesi Hakkındaki Görüş Ayrılıkları	5
1.2.1 Klasik öncesi Dönem	10
1.2.1.1 Hucendî.....	10
1.2.1.2 Sekkakî	11
1.2.1.3 Yûsuf Emîrî	11
1.2.1.5 Haydar Harezmî	12
1.2.1.6 Mevlânâ Lûtfî.....	12
1.2.1.7 Atâî (Atâyî)	13
1.2.1.8 Yakînî	13
1.2.1.9 Gedâ'î.....	13
1.2.1.10 Seydî Ahmed Mirza	14
1.2.2 Klasik Dönem	14

1.2.2.1 Hüseyin Baykara	15
1.2.2.2 Ali Şir Nevâî.....	16
1.2.2.3 Hâmidî.....	20
1.2.2.4 Şeybânî Han (Şiban Han).....	20
1.2.2.5 ‘Ubeydullah Han	21
1.2.2.6 Muhammed Sâlih.....	22
1.2.2.7 Bâbur Şah	22
1.2.2.8 Şahî.....	23
1.2.2.9 Bayram Han	23
1.2.3 Klasik Sonrası Dönem.....	24
1.3. Çağatay Türkçesi Sözlükleri	27
1.3.1 Abuşka Lügati.....	27
1.3.2 Bedâyiü’l-Luğat.....	28
1.3.3 Fazlullah Han Lûgati	28
1.3.4 Kitâb-ı Zebân-ı Türkî	28
1.3.5 Senglâh	28
1.3.6 Hülâşe-i ‘Abbâsî	29
1.3.7 El-Tamğa-yı Nâşırî.....	29
1.3.8 Feth-Ali Kaçar Lûgati	29
1.3.9 Luğat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanânî	29
1.3.10 Üss-i Lisân-ı Türkî.....	30

II. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN SES ÖZELLİKLERİ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDEKİ ARAPÇA UNSURLARIN ANA ÇİZGİLERİ

2.1 Eski Türkçenin Ses Özellikleri.....	31
2.1.1 Göktürkçenin Başlıca Ses Özellikleri	32

2.1.2 Eski Türkçenin Ses Olayları	33
2.2 Karahanlı Türkçesinin Ses Özellikleri.....	34
2.2.1 Karahanlı Türkçesinin Vokallerle İlgili Ses Özellikleri.....	35
2.2.2 Karahanlı Türkçesinin konsonantlarla İlgili Ses Özellikleri	35
2.3 Harezmi Türkçesinin Ses Özellikleri.....	36
2.3.1 Harezmi Türkçesinin Vokallerle İlgili Ses Özellikleri.....	36
2.3.2 Harezmi Türkçesinin Konsonantlarla İlgili Ses Özellikleri	37
2.4 Çağatay Türkçesinin Ses Özellikleri	37
2.4.1 Çağatay Türkçesinin Vokallerle İlgili Ses Özellikleri	39
2.4.1.1 Vokal Uyumu.....	39
2.4.1.1.1 Kalınlık-İncelik Uyumu (Damak Uyumu).....	39
2.4.1.1.2 Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu (Dudak Uyumu)	40
2.4.1.2 Vokal Değişimleri	42
2.4.1.2.1 Vokal Daralması.....	42
2.4.1.2.2 Vokal Düzleşmesi	43
2.4.1.2.3 Vokal Yuvarlaklaşması	43
2.4.1.2.4 Vokal İncelmesi	44
2.4.1.2.5 Vokal Kalınlaşması:	44
2.4.1.3 Vokal Düşmeleri	44
2.4.1.4 Vokal Türemesi.....	45
2.4.2 Çağatay Türkçesinin Konsonantlarla İlgili Ses Özellikleri.....	45
2.4.2.1 Konsonant Değişimleri	45
2.4.2.1.1 Dudak Konsonantları: <i>b / p, v / f, m</i>	45
2.4.2.1.2 Diş Konsonantları: <i>d / t, s</i>	46
2.4.2.1.3 Diş-Damak Konsonantları: <i>ş, ç, y</i>	46
2.4.2.1.4 Gırtlak Konsonantları <i>ğ / k, g / k, ħ</i>	47

2.4.2.1.5 Ön Damak Konsonantları: <i>r, l, n</i>	47
2.4.2.2 Konsonant Yer Değiştirmesi (Metatez).....	48
2.4.2.3 Konsonant ikizleşmesi.....	48
2.4.2.4 Hece Düşmesi	48
2.5 Çağatay Türkçesindeki Arapça Unsurlar Hakkında Bazı Notlar	48
2.5.1 Arap Alfabesi.....	49
2.5.2 Çağatay Türkçesinde Arapça Unsurlar	51

III. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE YAZIM VE SES BAKIMLARINDAN DEĞİŞEN ARAPÇA KELİMELELER

3.1 Çağatay Türkçesinde Yazım bakımından Değişen Arapça Kelimeler	55
3.1.1 Arapçada Son Harfi <i>Yuvarlak t</i> (ٹ) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde <i>Yatık t</i> (ت) Olarak Yazılan Kelimeler.....	55
3.1.2 Arapçada Son Harfi Yuvarlak <i>t</i> (ٹ) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde Güzel <i>h</i> (ه) Olarak Yazılan Kelimeler	57
3.1.3 Arapçada Son Harfi İki Noktalı <i>y</i> (ي) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde Noktasız <i>y</i> (ى) Olarak Yazılan Kelimeler.....	58
3.1.5 Hemzesi <i>y</i> 'ye Değişen Kelimeler.....	61
3.1.6 Arapçada Son Harfi Elf-i Maksûre (ع) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde Elf-i Memdûde (ل) Olarak Yazılan Kelimeler ...	62
3.1.7 Son Harfinin altındaki Tenvîn (Nûnlama) işareti (ـَ) Yerine Noktasız <i>y</i> Kullanılan Kelimeler.....	64
3.1.8 Başka Durumlarda yazımı Değişen Kelimeler	65
3.2 Çağatay Türkçesinde ses bakımından Değişen Arapça Kelimeler.....	67
3.2.1 Konsonantı Değişen Kelimeler.....	67
3.2.1.1 Arapçada Yer Alıp Türkçede Telaffuz Edilemeyen Konsonantlar.....	68

3.2.1.2 Arapçada Son Konsonantı Şeddeli (ـ) (Çift konsonantlı) Olup Çağatay Türkçesinde Tek Konsonant Olarak Telaffuz Edilen Kelimeler.....	69
3.2.1.3 Sonundaki Tenvînin Yerine Uzun <i>a</i> (<i>â</i>) Okunan Kelimeler.....	70
3.2.1.4 Başka Durumlarda Konsonantı Değişen Kelimeler	71
3.2.2 Vokali Değişen Kelimeler	72
3.2.2.1 a □ e Değişmesine Uğrayan Kelimeler.....	72
3.2.2.2 e □ a Değişmesine Uğrayan Kelimeler.....	73
3.2.2.3 u □ o, ö Değişmesine Uğrayan Kelimeler.....	74
3.2.2.4 u □ ü Değişmesine Uğrayan Kelimeler	75
3.2.2.5 Son Vokal Türemesine Uğrayan Kelimeler.....	76
3.2.2.6 Orta <i>a</i> Vokali Düşen Kelimeler	77

IV. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ANLAM VE TÜR BAKIMINDAN DEĞİŞEN ARAPÇA KELİMELE

4.1 Anlam Değişmesine Uğrayan Kelimeler	81
4.1.2 Anlam Genişlemesine Uğrayan Bazı Kelimeler.....	86
4.1.3 Anlam Kaymasına Uğrayan Bazı Kelimeler	90
4.2 Tür Değişmesine Uğrayan Kelimeler.....	95
4.2.1 Çokluk □ Teklik Değişmesine Uğraması	95
4.2.2 İsim □ Sıfat Değişmesine Uğraması.....	96
4.2.3 Sıfat □ İsim Değişmesine Uğraması.....	96
4.2.4 Fiil □ İsim-Sıfat Değişmesine Uğraması	97
4.3 Arapça Dil Kurallarına Aykırı Olarak Kullanılan Kelimeler	98
4.4 Arapça Kalıp Kelime ve Kelime Grupları	99
4.4.1 Arapça Kalıp Kelimeler.....	99
4.4.2 Arapça Kelime Grupları	100

SONUÇ	102
KAYNAKÇA	106

GİRİŞ

Çağatay adlandırmasının Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından geldiği düşünülür. Cengiz Han, 1206 yılında toplanan kurultayda Moğol Hakamı seçildikten sonra büyük bir ordu hazırlayıp yirmi yıl süreyle Kuzey ve Orta Asya'da birçok sefer düzenlemiş ve büyük bir imparatorluk kurmuştur ve de ölümünden önce İmparatorluğunu dört hanlığa ayırarak çocukları arasında paylaşmıştır:

1. Altın Ordu Hanlığı: Karadeniz ve Hazar Denizi Kuzeyi (Cuci Han)
2. Çağatay Hanlığı: Orta Asya, Maverâünnehir (Çağatay Han)
3. İlhanlı Hanlığı: İran, Irak, Kafkasya, Anadolu (Hulagu)
4. Çin Hanlığı: Kuzey Çin (Kubilay) (Köroğlu, 2000: 397).

Moğollar arasında çok saygı gören Çağatay Han'ın 1241 yılında öldüğü sanılmaktadır. Onun adını taşıyan imparatorluk (Çağatay Ulusu), büyük oğlu Kara Han'ın ölümünden sonra, Maverâünnehir ve Moğolistan (Talas nehrinin doğu bölgesi, yani Türkistan ve Semireç) olarak iki bölüme ayrıldı. Ancak sonrasında Tuğluk Timur tarafından tekrar birleştirildi. Tuğluk Timur'un ölümünden birkaç yıl sonra Çağatay ulusu, Timurlenk'in idaresi altına girdi (Eckmann, 2005: 12). Timur, zannedildiği kadar tahripkâr ve yıkıcı bir kuvvet olmadı ve milli devlet sahasının kültür gelişmesine değerli hizmetleri dokundu. Muazzam bir imparatorluk kurmaya girişen Timur bu ülküsünde başarılı oldu ve kendisine Orta Asya Türk dil ve kültür gelişmeleri için önemli bir merkez olan Semerkant şehrini başkent olarak seçti. (Caferoğlu, 1984: 195).

Çağatay Han'nın ölümünden 30 yıl sonra kurulan Çağatay devleti, 15. yüzyılın başlarından itibaren Timurluların idaresinde siyaset ve kültür bakımından önemli bir varlık göstermiştir. Başta merkez Semerkant olmak üzere Herat, Merv, Belh gibi şehirler önemli birer kültür merkezi haline gelmiştir (Eraslan, 1986: 567). 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını kapsayan dönem, Timurlu İmparatorluğu'nun

yavaş yavaş zayıflamaya başladığı dönemdir. 1447 yılında Şahruh Mirza'nın ölümünden sonra iktidar mücadeleleriyle zayıflayan imparatorluk, Horasan'da Abü'l-Kasım Babür'ün ve Maverâünnehir'de ise Ebu Said'in kurduğu kuvvetli idareyle biraz toparlanır gibi olduysa da Babür'ün ölümünden sonra karışıklıklar ve şehzadeler arasında taht mücadeleleri tekrar başlamıştır. Hüseyin Baykara, bu mücadeleden başarıyla çıkarak Herat'ı siyasi merkez olmanın yanında devrin kültür ve sanat merkezi haline de getirmiştir (Ölmez, 2006: 186-187). Orta Asya Türklerinin yaklaşık 250 yıl süren siyasi birliği, son Şeybanî hükümdarı Abdullah Han (1583-1598) ve oğlu Abdülmümin'in ölümü (1598) ile sona ermiş ve Şeybanîlerin hanlığı, Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları olmak üzere üç devlete ayrılmıştır. Buhara hanlarından bazıları, Orta Asya Türklerini birleştirmeyi denemişlerse de sürekli bir başarı elde edememişlerdir (Eckmann, 1963: 121-122). Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmekle beraber iç savaşlar ve tükenmek bilmeyen taht kavgaları, Rusya'nın bu üç hanlığı istila etmesine yol açmıştır.

Çağatay ulusu veya Çağatay adı, Orta Asya Moğol hanlarının egemenliği altında yaşayan kabilelerin resmi adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bundan başka, Çağatay hanlarının askeri kuvvetini oluşturan Maverâünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerine de Çağatay adı verilmiştir. Buna karşılık, Çağatay ulusunun doğu bölümünde yaşayan göçebeler ise Moğol adını almışlardır (Türk Ansiklopedisi, 1963: 319). Çağatay devletinin sona ermesinden sonra da adlarını koruyan göçebe Çağataylar, Timurlular İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, 16. yüzyılda Özbek göçbeleriyle karıştıkları halde Çağatay adı kaybolmamış ve bu dönemden sonra da kabile adı olarak kullanılmıştır (Eckmann, 2005: 12). Doğuda yetişen eski yazarlar ise, Çağatay ili ve Çağatay halkı tabiri ile Timurlular devletinde yaşayan Türkleri kastetmiştir. Örnek olarak Muhammed Salih "Şeybaniname" adlı eserinde Çağatay ili deyimini bu anlamda kullanmıştır (Türk Ansiklopedisi, 1963: 319). 20. Yüzyılda ise Semerkant şehri çevresinde yerleşen Özbek boyları içerisinde, Harezmi'de ve diğer birçok coğrafik ve toponimik adlarda, mesela Taşkent şehrinde olduğu gibi, bazı mahalle, sokak ve saire adlarında varlığını sürdürmüştür (Caferoğlu, 1984: 200).

Fuad Köprülü, Çağatay adının ifade ettiği mefhum hakkında kaleme aldığı açıklamasında Çağatay kelimesini, Hükümdar Çağatay'ın ve sonrasında Çağatay'ın çocuklarının siyasi hâkimiyeti altındaki Türk ve Moğol kabilelerine mensup olanların

dilleri ve daha sonra Timurluların hâkim oldukları memleketlerde gelişen ve Çağatay ulusununkine bağlılık gösteren edebi Türk lehçesi olarak tanımlamıştır. (Köprülü, 2004: 87). Dolayısıyla Çağatay kelimesi, Orta Asya’da yaşayan Türk ve Moğol kabilelerinin adının yanı sıra onların dili olan Çağatay Türkçesi de için kullanılmıştır. Fakat eski Türk yazarları, söz konusu dil için sadece Çağatay elfâzı ve Çağatay Türkisi değil, Türkçe, Türkî, Türk tili, Türk elfâzı, Türkî tili, Türkçe elfâzı gibi farklı terimler kullanmışlardır (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1977: 99). Çağatay Türkçesi için 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkoloji araştırmacıları ise, Çağatay Türkçesi, Doğu Türkçesi, Çağatayca, Eski Özbekçe terimlerini kullanmaya başlamışlardır. (Çelik, 1996: 13).

Karahanlı ve ondan sonraki Harezmi Türkçesinin devamı olarak sayılan ve Doğu Türkistan’dan Anadolu’ya kadar hâkimiyete sahip olan Timurlular döneminde gelişen Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya Türk lehçelerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu uzun süre içerisinde birçok bilim adamı tarafından klasik öncesi dönem, klasik dönem ve klasik sonrası dönem olmak üzere üç döneme ayrılmış ve Çağatay Türkçesi, Türk dünyasında Türk dili ve Türk milleti hakkındaki muazzam çalışmaları sayesinde adı hiç unutulmayan Ali Şir Nevâî’nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik döneminde birçok şair ve yazar yetişmiş ve Çağatay Türkçesine hizmetlerde bulunmuştur. Ancak bu iki dönemden sonra gelen klasik sonrası dönemde bu dilin gerileme ve çöküşe geçtiğini ve birkaçı dışında eskileri kadar kabiliyetli ve hünerli yazar yetişmediğini söyleyebiliriz. Özbekistan şehirlerinde 1921 yılından sonra Çağatay Türkçesi, yerini Özbekçeye bırakmış, ancak dilsel etkisini ve geçerliliğini tamamen yitirmemiştir.

Çağatay ulusuna bağlı halkın hangi Türk kabilelerden oluştuğu konusuna gelince bunun hakkında yeterince bilgi verilmemiştir. Ahmet Caferoğlu, Ali Şir Nevâî’nin eserlerindeki Türk kabileleri adlarından hareket ederek Çağatay devleti sınırları içerisinde Özbek, Kalmık, Kıpçak, Akar, Kiat, Belügüt, Arlat, Barlas, Tarhan, Sulduz, Kongrat, Celair, Kuçin gibi birçok Türk unsurunun yaşadığını belirtmiştir (Caferoğlu, 1984: 201). Talat Tekin ise, Çağatay Türkçesinin Özbekler, Kazaklar, Uygurlar vb. Orta Asya Türkleriyle Tatarlar, Başkurtlar vb. Altınordu devletinin asıl halkını oluşturan Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili olduğunu söylemiştir (Tekin, 1999: 39).

Çağatay Türkçesinin yazı dilinde kullanılan kelimeler belirgin biçimde Arapça, Farsça ve Moğolca gibi yabancı dillerin etkisindedir. Bu dönemde Eski Uygur ve Karahanlı yazı dilinden gelme kelimeler gittikçe azalmış ve Moğolca kelimeler ve kelime türetmeye yarayan ekler çoğalmıştır. Öte yandan bir dereceye kadar Arapça ve daha büyük ölçüde de Farsça etkisi görülmüştür (Gülensoy, 1998:). bu etkinin en büyük sebebi olarak ise Türklerin Farslarla birlikte Orta Asya’da yaşamış olmaları öne çıkmaktadır. Yağmur Gül, bu Türk – Fars kaynaşması konusunu şöyle açıklamıştır: “Orta Asya olarak tanımlanan batıda Hazar Denizi ve Ural Dağları, kuzeyde Batı Sibirya Dağları, doğuda Tarım havzası ve güneyde de Hindikuş Dağlarıyla sınırlanmış bölgede 6. yy’a kadar, İran dilleri konuşan, hem yerleşik hem de göçebe topluluklar yaşıyordu. Yani; burada Türklerden önce İran kökenli insanlar yaşıyordu. Ve İslam’la tanışana değin bölgede İran dil ailesinden olan Soğdakça varlık gösteriyordu. Daha sonra bu dillerin yerine başka bir İran dili olan Farsça ve Türk dilleri konuşulmaya başlandı” (Gül, 11: 67-68).

Müslüman Türk yazarları tarafından kullanılan Çağatay Türkçesinin yazı dilinin Arapçadan etkilenmesinin nedeni ise o zamanda Arapçanın din ve ilim dili olmasıdır. Sonuç olarak Çağatay Türkçesinin millet kaynaşması ve din etkileri nedeniyle yabancı dillerin etkisi altında kaldığını söylemek mümkündür.

I. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE EDEBİYATINA DAİR KISA BİLGİLER

Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden, Karahanlı ve Harezm Türkçesinden sonraki İslami Orta Asya ve Doğu Orta Asya Türkçesinin üçüncü dönemi olup o topraklarda yaşamış olan Müslüman Türklerin üçüncü edebi dilidir. Karahanlı Türkçesinin (Hakaniye Türkçesinin) ve Harezm Türkçesinin (Altınordu Türkçesinin) devamı olarak Timurlular hâkimiyeti altında gelişen ve Çin sınırlarından İran sınırlarına kadar yayılan bu dil kolu hakkında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu ayrılıkların en önemlileri, Çağatay Türkçesinin tanımı ve Çağatayca için kullanılan terimler, Çağatay Türkçesinin varlık göstermiş olduğu zaman dilimi, bu dilin mahiyeti ve Osmanlıca gibi sadece yazı dili olarak mı yoksa aynı zamanda konuşma dili olarak mı kullanıldığı sorusu gibidir. Aşağıda, ileri sürülen bu görüşlerin bazıları özetlenerek ortaya konulmuştur:

1.1. Çağatay Türkçesi Hakkındaki Görüş Ayrılıkları

15. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya’da yaşamış olan Müslüman Türklerin yazdıkları ve konuştukları dile, o zamandaki yazarlar ve şairler tarafından değişik isimler verilmiştir. Başlangıçta Çağatay ulusunda yaşayan göçebe Türklerin dilini belirtmek için kullanılan Çağatay Tili veya Çağatay Türkî terimleri, sonradan Timurlular devletinde oluşan ve gelişen Türk yazı dili anlamını kazanmıştır (Türk Ansiklopedisi, 1962: 319). “Çağatay” kelimesi ise, bu anlamı ile Türk tili, Türk elfâzı, Türkî tili, Türkî lafzı, Türkçe til veya kısaca, Türkî ve Türkçe ifadelerini tercih eden 15. ve 16. yüzyıl yazarları ve şairleri tarafından hiç kullanılmamıştır (Eckmann, 2005: 13). Kendi dilini Türkçe ve Türk tili olarak adlandıran bazen de Arapça î ekiyle Türkî sözünü kullanan Nevâî yaşadığı devrin edebi dilini belirtmek için Çağatay lafzı terimini kullanmıştır (Ercilasun, 2005: 405).

Ebu'l Gazi Bahadırhan ise Timurlular devrindeki *Çağatay Türkîsi*'ni, *Şecere-i Türkî* adlı eserinde Arapça ve Farsça ögelerle karışan yazı dili olarak nitelemiştir. Doğulu eski yazarlar *Çağatayca* adını Ali Şîr Nevâî ve çağdaşı yazar ve şairlerin dili için kullanmışlardır. Kimi doğulu yazarlar da *Luğat-i Nevâî* (Nevâî dili) diye adlandırmışlardır (Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1977: 99). 18. yüzyılda meydana getirilen en önemli Çağatay sözlük ve gramerinin müellifi Mîrza Mehdi Han *Senglâh* adlı Çağatayca-Farsça sözlüğünün mukaddimesini oluşturan *Mabâni'l-Lugat*'ta, tasvir ettiği dile bazen "*Luğat-i Türk* veya *Luğat-i Türkî* (Türk dili) ", bazen de "*Luğat-i Çağatay*(Çağatay dili)" adını vermiştir (Eckmann, 1960: 118).

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın Avrupalı Türkologlarının Çağatay Türkçesi hakkında ileri sürdükleri görüşlerde ve yaptıkları tanımlarda da bazen çok belirginleşen görüş ayrılıkları görülmektedir. Bunların en önemlisi Çağatay Türkçesinin en eski Türk dili olduğunu ileri süren Rus Türkolog İ.N. Berezin olup onun bu düşüncesine katılan birtakım Türkologlar da vardır (Türk Ansiklopedisi, 1963: 319).

Karahanlı için Uygurca terimini kullanan Wilhelm Radloff, Çağatay Türkçesinin Uygurca temelinde geliştiğini ve canlı dille alakalı olmadığını belirtmiştir (Özönder, 1996: 8). Radloff'tan yüzyıllar önce Bâbur Şah da (1483-1530) Nevâî'nin kullandığı edebi dilin Fergane'de Endican halkının dilinden başka bir şey olmadığını iddia etmiştir (Köprülü, 2004: 297). Borovkov ise, Radloff'un Çağatay Türkçesinin Uygurca temelinde geliştiği görüşüne karşı çıkarak bunun gerçeğe uygun olamayacağını şöyle açıklamıştır: "Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren Çağatay ulusunda Uygurların edebi geleneğinin muhafazasını temin eden durum meydana gelmiş bulunuyordu; fakat Timur ve Timurlular devletinde yeni medeniyet merkezleri kurulmuş ve batı ile güneyden gelen yeni edebi gelenekler hâkim olmuştu. Zaten Uygur dilinde hakiki bir edebiyat yoktu ve onun yapacağı tesir Klasik İran şiirinin tesiriyle mukayese edilemez" (Borovkov, 1954: 69).

Avrupa Bilginleri arasında Çağatay Türkçesinin sınırlarını en geniş tutan Vambéry, bu dilin içerisinde 12. Yüzyıldan 19. Yüzyıla kadar, Orta-Asya sahasında yazılmış Türkçe eserlerin önemli bir kısmı ile canlı Özbek Türkçesini de bu daireye sokmuştur. Fakat Radloff Özbekçe yerine Kıpçak Türkçesini katmıştır (Caferoğlu, 1984: 203). A. Krımskiy de, yalnız 13.-18. yüzyıllar Orta Asya edebi Türk Dilinin Çağatayca olduğu kanaatindedir (Eckmann, 2005: 15).

Fransız Türkologları E.M. Quatremère, Aç Pavet de Courteille ve Alman J. TH. Zenker Çağatayca ile eş anlamda kullanılmış olan “Türk Oriental”, “*Osttürkische*” (Doğu Türkçesi) terimini tercih eder (Eckmann, 2003: 77). Carl Brockelmann, ünlü gramerinde “İslami Orta Asya edebi dilleri” terimini kullanır ve bununla 11. yüzyıldaki Karahanlı döneminden 19. yüzyıla dek uzanan edebi dilleri kasteder. Hepsine birden verdiği genel ad ise “*Osttürkische*” (Doğu Türkçesi)’dir (Ercilasun, 2005: 407).

İkinci Dünya Savaşından itibaren ise Sovyet Türkologları, Çağatayca'nın yerine Orta Asya İslami-Türk yazı dilinin ilk Çağatay döneminden öncesini de içine aldıkları (10.-18. yüzyıl) dönem için “Eski Özbekçe” terimini kullanmaya başladılar. Şerbak da bu terimi kullanmış ve Eski Özbekçeyi üç döneme ayırmıştır:

1. İlk Dönem (10-13. yüzyıllar): Eski Özbekçeye Batı Türkçesi (Kıpçak) ve Güney Türkçesi öğelerinin girmesi. Bu gelişmeye Moğol istilasını son verir.
2. İkinci Dönem (14-16. yüzyıllar): Yapay yazı dili. Çağatayca terimi sadece bu döneme aittir.
3. (17-19. yüzyıllar): Mahalli dil öğelerinin edebi dile girmesi (Ölmez, 2007: 178).

Şerbak'ın Çağatay Türkçesi ve bu dilin tasnifi hakkındaki görüşü, genel olarak Sovyet Türkologlarının görüşü sayılmakta ve çoğu Türkolog tarafından Türkçenin tarihi göz önüne alınarak kabul edilmemektedir.

Yukarıda anlattığımız gibi Çağatay Türkçesi ve İslami Orta Asya Türkçesine dair dönem tasnifi, tanımlar ve görüşler, Türkologların farklı bakış açılarını yansıtmaktadır. Fakat bu konuda ileri sürülen en önemli iki görüş, Fuad KÖPRÜLÜ ve A.N. SAMOYLOVİÇ tarafından ortaya konulmuştur:

Çağatay Türkçesinin 20. Yüzyıl araştırmacılarından biri sayılan A.N. SAMOYLOVİÇ, dil özelliklerine bakarak Çağatayca kelimesinin anlamını daha da daraltmış (Eckmann, 2003: 77) ve bu adı sadece 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Orta Asya edebi Türkçesiyle sınırlamıştır. Ona göre Orta Asya İslami Türk yazı dili şu dönemlere ayırır:

1. Şimdi Karahanlı Türkçesi olarak adlandırılan Hakaniye Türkçesi veya Kaşgar dili dönemi (11.-12. yüzyıllar).
2. Kıpçak-Oğuz dönemi (13.-14. yüzyıllar)

3. Çağatay dönemi (15.-19. yüzyıllar)

4. Özbek dönemi (20. yüzyıl)(Eckmann, 1960: 119).

A.N. SAMOYLOVİÇ'in Çağatay Türkçesi ve Orta Asya edebi Türkçesi hakkında yaptığı tanım ve tasnifi izleyen başlıca Türkologlar Janos ECKMANN, Ahmet Bican ERCİLASUN ve Zühal ÖLMEZ'dir. Bunların yanında SAMOYLOVİÇ'in görüşü de Türkiye'de benimsenmiş bir görüş olup ,Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi ile Türk Ansiklopedisi'nde yer almıştır.

Bu görüşe itiraz eden Fuad KÖPRÜLÜ ise, Orta Asya Türkçesinin edebi gelişmesini dikkate alarak Çağatay kelimesinin anlamını daha genişletir ve Çağatay Türkçesinin tanımını şöyle yapar: “Kelimenin en geniş manası ile, Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu İmparatorluklarının medeni merkezlerinde XIII.-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebi Orta Asya lehçesidir.”

Köprülü, Çağatay Türkçesini beş döneme ayırır:

1. İlk Çağatay Devri (13.-15. yüzyıllar)
2. Klasik Çağatay Devrinin Başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı)
3. Klasik Çağatay Devri (15. yüzyılın ikinci yarısı)
4. Klasik Devrin Devamı (16. yüzyıl)
5. Gerileme ve Çökme Devri (17.-20. yüzyıllar) (Köprülü, 1988:270).

Köprülü'nün Çağatayca ve Orta Asya edebi Türkçesine dair meşhur tanımı ve tasnifine katılan Türkologlar da vardır. Onlardan bazıları: Kemal ERASLAN, Hanifi VURAL, Recep TOPARLI, Ali Osman SOLMAZ ve Hüseyin KÖROĞLU'dur.

Hanifi VURAL, Recep TOPARLI ve Ali Osman SOLMAZ, *Çağatay Türkçesi* adlı kitabında Fuad KÖPRÜLÜ'den esinlenerek “11.- 12. yüzyıllarda bütün Orta Asya Türklerinin edebi dili olan Hakaniye Türkçesinin Moğol istilasından sonra çeşitli mahalli lehçelerle ve özellikle Oğuz-Kıpçak unsurları ile karışmasından meydana gelen ve bu sebeple birtakım farklılıklar gösteren bu edebi lehçe ürünleri ilk Çağatay devri eserleri olarak kabul edilmektedir.” açıklamasını yaparak Harezmi Türkçesini Çağatay Türkçesinin içine almışlardır (Vural, Toparlı ve Solmaz, 2006: 15).

Türkoloji dünyasına, Sadece Çağatay Türkçesi değil, bütün İslami Orta Asya Türkçesi hakkındaki kendi araştırmaları ve değerlendirmeleriyle katkıda bulunan ve Çağatay Türkçesinin en büyük uzmanlarından biri sayılan Janos ECKMANN, esas itibarıyla İslami Orta Asya ve Çağatay Türkçesinin tasnifi konusunda SAMOYLOVİÇ'in görüşünü izleyerek tasnifin sınırlarını daha çok netleştirmiştir. Bu tasnif bugün artık genellikle kabul gören bir tasniftir. Eckmann, Orta Asya edebi Türkçesinin önemli birçok fonetik ve morfolojik özelliklerinin listesinin yer aldığı “*Zur Charakteristik der Islamischen Mittel Asiatisch-Türkischen Literatursprache*” adlı kendi yazısındaki esaslara dayanarak bu dili şu dönemlere ayırır:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11.-13. yüzyıllar)
2. Harezmi Türkçesi (14. yüzyıl)
3. Çağatay Türkçesi (15. Yüzyıl-20. Yüzyılın başlangıcı) (Eckmann, 2005: 17).

Eckmann bunun yanında Çağatay Türkçesinin bu beş yüzyıllık yaşam sürecinde bazı değişikliklere uğradığını söyleyerek şu şekilde devirlere ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir (15. Yüzyılın başlarından Nevâî'nin 1465'te ilk divanını düzenlemesine kadar).
2. Klasik Devir (1465-1600).
3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921) (Eckmann, 2005: 17).

İslami Orta Asya Edebi Dili ve Çağatay Türkçesi için Eckmann tarafından yapılan bu tasnif genellikle kabul görmüş olduğu için Çağatay edebiyatının belli başlı temsilcilerinden biz de bu tasnif ışığında söz edeceğiz.

1.2. Çağatay Edebiyatında Rol Oynayan Temsilciler

Moğol yayılmasından sonra 14. yüzyılda Türk topluluklarının ortak dili, Semerkant, Herat, Merv, Belh gibi kültür merkezi haline gelen şehirlerde gelişti. Müslümanlığı benimseyen Çağatay hanları, Türkçe konuştular ve divan kâtiplerine emirlerini Türkçe olarak Uygur harfleriyle yazdılar. Devletin resmi dili Türkçe idi (Köroğlu, 2000: 403). Çağatay edebi dilinin oluşmasında ortak Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra mahalli şivelerin karışmasının büyük ölçüde rolü olmuştur. Ayrıca İslam kültürü ile gelişen Farsça ile etkileşimler de Çağatay Türkçesinin oluşmasında önemli rol

oynamıştır. Fars edebiyatını örnek alan ve onun yetkinliğine ulaşmayı amaçlayan Çağatay edebiyatı, özellikle üslup bakımından büyük ölçüde bu edebiyatın tesiri altında kalmıştır (Eraslan, 1986: 566). Bu bilgi gösteriyor ki Farsçanın Orta Asya Türk devletlerinde hakim bir dil olması ve bu dille oluşturulan edebiyatın yetkinliğinin çok yüksek seviyede olması Çağatay Türkçesine yoğun olarak Farsça unsur sokmuş olmakla birlikte o dönemdeki Çağatay Türkçesinin şekillenmesinde ve Çağatay edebi dilinin oluşmasında büyük rol oynadığı aşîkardır.

1.2.1 Klasik öncesi Dönem

Timurlular dönemine tesadüf eden bu dönem, Çağatay Türkçesinin değişikliklere uğradığı ilk dönem olup Harezmi ve Altınordu Türkçesi ile Ali Şîr Nevâî'nin yüksek sanat dili haline getirdiği Çağatay Türkçesi arasında geçiş dönemi sayılmaktadır. Bu dönemde, Herat, Semerkant, Mâverâünnehir gibi birçok yer kültür ve sanat merkezi olmuştur.

Timur'un 1381 yılında fethettiği ve Çağatay döneminde vazgeçilmez ve unutulmaz bir şehir olan Herat, önce Miran Şah yönetiminde gelişmiş, şehir kitaplık, medrese ve camilerle donanmış, devletin kültür merkezlerinden biri olmuştur. Hüseyin Baykara'nın sultanlığı döneminde siyasi merkez (başkent) de yapılmıştır. Bu dönemde klasik divan şiirinin ilk örnekleri verilmiştir. (Köroğlu, 2000: 404).

Klasik öncesi dönemin cereyan ettiği Moğol hakimiyeti zamanında olduğu gibi Timurlular döneminde de Farsça, bilim dili olmakla kalmayıp Arapçanın önemini azaltmış ve resmi dil olarak Türkçenin yanında yerini daima korumuştur. Bu dil, edebi dili olarak da, sadece Farslar tarafından değil, Türkler, hatta birçok prensler ve emirler tarafından da Türkçeden daha fazla kullanılmıştır (Köprülü, 1988: 287).

Bu dönemdeki Orta Asya Türk edebiyatında eserleri ve çeşitli özellikleriyle iz bırakan başlıca isimlere aşağıda değinilecektir. Şair ve yazar gibi bu dönemin temsilcileri hakkındaki bilgilerin çoğu sadece Orta Asya değil, bütün Türk Dünyasının kültür ve edebiyatının en büyük dehasından biri olarak tanınan Ali Şîr Nevâî'ye borçluyuz.

1.2.1.1 Hucendî

Hayatına ilişkin bilgiler yok denecek kadar azdır. *Letafetnâme* adlı mesnevisi ile tanınmıştır. Hucendi'nin eski Türk şairleri ve eserleri hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2000: 404). Timurlular ailesinden gelen bu şair, yukarıda adı

geçen mesnevisini Harezmi'nin *Muhabbetnâme*'sine cevap olarak yazmıştır (Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1977: 101).

1.2.1.2 Sekkakî

Timurlular döneminde Çağatay edebiyatının en önemli şairlerinden biri olup saray şairliğine kadar yükselen bu dönemin bir temsilcisidir. Ali Şir Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*'inin 2. meclisinde Sekkakî'nin Mâverâünnehirli olup Semerkant'ta şiirleri sayesinde çok takdir edildiğini kaydetmekte; fakat *Muḥâkemetü'l-Luğateyn*'de onun Lûtfî ve İran şairleri kadar kuvvetli olmadığını söylemektedir (Eckmann, 2003: 389). Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*'te bazı eleştirmenlerin Sekkakî'yi başkalarının şiirlerini aşarmakla suçlandıklarını; fakat bu iddiaya inanmadığını söylemektedir (Köprülü, 1988: 290).

Elimize gelen divanındaki kaside ve gazelleriyle, Çağatay Türkçesine hâkim olduğu anlaşılan Sekkakî Fars dilini ve edebiyatını da bilirdi (Türk Ansiklopedisi, 1963: 324). Janos Eckmann, *Sekkakî Divanından Parçalar* makalesinde bu şairin başka Orta Asya Türk şairleri gibi İran şairi Hâfız'ın şiirlerini örnek aldığını belirtmiştir (Eckmann, 2003: 390).

1.2.1.3 Yûsuf Emîrî

Çağatay edebiyatında afyon ve şarabı belli başına bir konu olarak almış ve işlemiş olan ve Herat'te ölen bu devrin şairi Yûsuf Emîrî, Şahrûh'un güzel sanatlara ve edebiyata düşkün oğlu Baysungur Mirza'nın nedimlerinden (Alpay, 1972: 104). Fuad Köprülü, İslam Ansiklopedisinin Çağatay Edebiyatı maddesinde, bu şair hakkında “Şahrûh devri şairleri arasında Türkçe gazel, kaside ve mesnevileri ile yer alan Emîrî'nin, bu asrın sonlarına doğru artık ehemmiyetini kaybetmiş olduğu Nevâî'nin “Türkçe şiirlerinin güzel olmakla beraber şöhret kazanamadığı” tarzındaki ifadesinden anlaşıyor” diyerek, Yûsuf Emîrî'nin Farsçayı Türkçeden daha muvaffakiyetle kullandığı halde o dönem Türk saraylarının Çağatay Türkçesi ile klasik bir edebiyat yarattığını belirtmiştir (Köprülü, 1988: 292-293). Köprülü, sonra aynı eserde, Emîrî'nin, Fars üslubu ile Türk dilinde *bang* ve *çâğır* kaleme almakta kendisi kadar başarılı olabilmiş kimsenin olmadığını iftiharla söylediğini eklemiştir.

1.2.1.4 Ahmedî

Ahmedî Mahlasını kullanan şairin doğum ve ölüm yerleri ile tarihleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte onun klasik öncesi devir şairlerinden olduğu eserinin üslup ve içeriğinden kolaylıkla anlaşılmaktadır (Eraslan, 1987: 628). Bu şairin telli sazların münazarası ile ilgili 130 beyitlik bir mesnevisi vardır. Konusu; tanbur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rebâb, gıçen kingirenin meyhanede atışıp birbirlerine üstünlük davası gütmeleri, meyhanecinin ikazı üzerine bu boş tartışmadan vazgeçip hakikati anlamalarıdır (Ercilasun, 2005: 410).

1.2.1.5 Haydar Harezmi

Eserlerinde Haydar Tilbe şeklinde geçen ve Türki-gûy (Türkçe söyleyen) lakabı ile şöhret bulan Haydar, Ali Şir Nevâî'nin *Muḥâkemetü'l-Luğateyn*'de bildirdiğine göre Harezmlidir (Vural, Toparlı ve Solmaz, 2006: 15). Bu şairin *Mahzenü'l-Esrâr* adlı mesnevisi vardır. İranlı şair Nizâmî'nin aynı addaki mesnevisine nazire olarak yazılmıştır. 14. Yüzyılın sonlarında ve 15. Yüzyılın başlarında eser verdiği tahmin edilmektedir. *Mahzenü'l-Esrâr*'ın Uygur ve Arap harfli nüshalarının olması onun şöhretini gösterir (Ercilasun, 2005: 409). Haydar Harezmi'nin (Tilbe) Çağatay Türkçesinin klasik öncesi döneminde Mevlânâ Lûtfî'den sonra en güçlü ikinci şair olduğu kabul edilmektedir.

1.2.1.6 Mevlânâ Lûtfî

Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis* ve *Nesâimü'l-mahabbe* gibi yazdığı eserlerde görüldüğü gibi Bu dönemin en büyük ve kudretli şairidir. Hayatının büyük bir kısmını Baysungur Mirza'nın maiyetinde geçiren Lûtfî'nin doğum yeri ve yılı belli değildir. Ölüm tarihi olarak gösterilen 1482 veya 1492 tarihleri ise kesin değildir (Eraslan, 1986: 585). Ancak yüzyıla yakın ömür sürdüğü söylenir.

Timurlular ülkesinde yaşayıp Herat'ta ölen bu şair, Şahrüh'tan başlayarak Hüseyin Baykara'ya kadar bütün Timurluların beğeni ve saygısını kazanmıştır. Onun şöhreti sadece Horasan ve Orta Asya Türkleri arasında yayılmakla kalmamış, Ziya Paşa'nın *Harabat* adlı eserinde görüldüğü üzere Osmanlı Türkleri arasında da yankılanmıştır (Köroğlu, 2000: 408).

Türkçe ve Farsça şiir yazmayı bilen özellikle Türkçe şiirleriyle şöhret bulan Mevlânâ Lûtfî'nin meşhur bir divanı, *Gül ü Nevruz* mesnevisi ile *Zafernâme* adlı bir tercüme mesnevisi vardır (Vural, Toparlı ve Solmaz, 2006: 18). Lûtfî; kaside, gazel ve tuyug gibi nazım çeşitlerinin hepsini muvaffakiyetle kullanmışsa da, asıl kudretini gazellerinde göstermiştir (Köprülü, 1988: 292).

1.2.1.7 Atâî (Atâyî)

14. yüzyılın ikinci yarısında Belh'te doğmuş olan Atâî ise, Nevâî tarafından 15. yüzyılın en eski şairi olarak kabul edilir. Bu şair Yesevî dervişlerinden İsmâil Ata'nın torunlarından olduğu için Atâî mahlasını almıştır (Ölmez, 2007: 182). Nevâî, tezkeresinde Atâî'ye Türkçe şiir yazan şairler arasında yer vermiş, şiirlerinin Türkler arasında şöhret kazandığını, ancak kafiye bakımından biraz kusurlu olduğunu söylemiştir (Eraslan, 1987: 114). Fakat Fuad Köprülü, bu görüşe karşı çıkarak Atâî'nin şiirlerinin, eleştirinin abartılı olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir (Köprülü, 2004: 128). Atâî'nin şiirlerinde Yesevî izlerine rastlanmakla beraber dünya zevkleri, aşka ve içkiye ihmal edilmemiştir (Köroğlu, 2000: 409).

1.2.1.8 Yakînî

Bu dönemin şairleri arasında yer alan unutulmayacak ve ihmal edilmeyecek bir Türk prensidir. Nevâî'den 15. yüzyılın birinci yarısında yetişen şairin sert tabiatlı ve kötü huylu bir adam olduğu öğrenilmektedir. Heratlı olan bu şairin birçok eserler yazdığı sanılıyorsa da, yalnız *Ok ve Yay* adlı Çağatayca münazarası günümüze ulaşmıştır (Türk Ansiklopedisi, 1963: 325). Türkçe ve Farsça şiirler yazmış bulunan Yakînî'nin, *Ok Yaynı* (ok ve yay) münazarası sayesinde, Türk aristokratları arasında yaygın olan okçuluk ve onların okçulara olan merakları da öğrenilmektedir (Ölmez, 2007: 184).

1.2.1.9 Gedâî

Bu dönemin başta gelen şairlerinden biri sayılan Gedâî, Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'in 3. Meclisinde verilen bilgilere göre Abu'l-Kasım Bâbur döneminde şöhretini bulmuş ve 90 yılı aşkın yaşamıştır. Asıl adı, doğum yeri ve yılı bilinmeyen bu şairin *Divan-i Gedâî* adlı değerli bir eseri vardır (Köroğlu, 2000: 415). Janos ECKMANN, ele aldığı divanına dayanarak Gedâî'nin kudretli bir şair olduğunu ve aruzu iyi kullandığını söylemektedir (Eckmann, 2003: 344). Köprülü, Şairin Gedâî mahlasını tercih etmesi onun sufiyane eğilimlerinden olduğunu belirtmiştir (Köprülü, 1988: 293).

1.2.1.10 Seydî Ahmed Mirza

Seydî lakabını kullanıp *Taaşuknâme* adlı mesnevisiyle şöhret bulan şair, Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'te verdiği bilgiye göre 15. yüzyıl şairlerinden olup Timur'un torunlarından Mîrânşâh'ın oğludur. Şâhruh zamanında Horasan valiliği yapmıştır (Eraslan, 1986: 611). Nevâî, aynı eserde Seydî Ahmed Mirza'dan bahsederken, onun iyi huylu derviş tabiatlı ve insaniyetli bir adam olup babası gibi ara sıra Türkçe şiirler söylediğini de bildirir (Köprülü, 2004: 127).

Yukarıda adı geçmeyen lakin *Mecâlisü'n-Nefâis*'te adı geçen ve klasik öncesi dönemde yaşayan diğer şair ve yazarlar şunlardır:

- Hacı Ebu'l-Hasan (muammaları ile ünlüdür)
- Kutbî (Sultan Mesud Mirza'nın saray şairidir)
- Na'imî (Hüseyn Baykara döneminde vezirlik yapmış şair)
- Harimî Kalender (Semerkantlı şair)
- Kemalî (Belhli şair)
- Latifî (genç yaşta ölen şair)
- Mukîmî (Horasan'da yaşayan Heratlı şair)
- Seyyid Hasan Erdişir (Nevâî'nin dostu olup onu için Nevâî tarafından risale yazıldı)
- Mir Said (Kabulî) (Nevâî'nin iyi diye nitelediği şair)
- Sultan Halîl (Timur'un torunu olup Semerkant'ta hüküm sürdü)
- Ebu Bekir Mirza (Miran Muhammed Şah'ın oğlu olup Azerbaycan, Arran, Mugan ve Şirvan valiliklerinde bulundu)
- Sultan İskender-i Şirazî (Timur'un torunlarından olup Şâhruh döneminde Nivavend valiliği yaptı) (Köroğlu, 2000: 416-417).

1.2.2 Klasik Dönem

Çağatay klasik dönemi 15. yüzyılın ikinci yarısından, yani Ali Şir Nevâî'nin kaleme aldığı ilk eserden veya Hüseyn Baykara'nın sultan olduğu zamandan başlayarak 16. yüzyılın birinci yarısına kadar devam eden dönemdir. Bu döneme Nevâî – Baykara

dönemi de denir. Çağatay Türkçesi, sadece kendi sınırlarında değil, Türklerin tarih boyunca yaşadığı dönemlerde en büyük ve en önemli edebiyatçılardan ve Türk diline hizmet eden kişilerden biri olan Ali Şir Nevâî'nin ve de Sultan Hüseyin Baykara'nın sayesinde bu dönemde yüksek ve muazzam bir sanat dili haline gelmiştir. Buna rağmen klasik öncesi dönemde olduğu gibi klasik dönemde de Fars dili devlet saraylarının resmi dili ve kültür dili olarak devam etmiştir.

Hüseyin Baykara'nın tahta çıktığı dönemde Herat şehri siyaset, ticaret, sanat ve kültür merkezi olarak gelişmiştir. Horasan ve Mâverâünnehir gibi merkezler dışında İran ve Irak ile Tebriz ve İstanbul'da yetişen bilim ve sanat adamları ile sürekli ilişkiler kurulmuş, birbirinin yazdıkları eserlerden haberdar olmuşlardır. Bazı Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesi ile şiirler yazmaları ve aynı türde eserler vermeleri, bu etkileşimi açıkça göstermektedir (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1977: 101-102). Osmanlı edebiyatının Ahmed-i Dâî, Karamanşî Nizâmî, Bahtî, Amrî, Dukâkînzâde Ahmed, Za'fî, Fuzulî, Kâtibî mahlaslı Seydî Ali Reis, Nedîm-i Kadîm, Fesih Ahmet Dede, Nedîm, Şeyh Galip, Muvakkıtzâde M. Pertev, Benlizâde M. İzzet Beg, Refîî Amidî gibi şairleri Çağatay Türkçesiyle şiirler kaleme almışlardır. Bu şiirler Çağatay edebiyatının ve Ali Şir Nevâî'nin Osmanlı Edebiyatı üzerindeki etkisinin başlıca örnekleridir (Caferoğlu, 1984: 220).

Bu dönemin belli başlı temsilcileri şunlardır:

1.2.2.1 Hüseyin Baykara

Ömer Şeyh B. Timur oğlu Baykara Mirza'nın torunu olan Sultan Hüseyin Baykara 1438'de dünyaya gelmiş ve 1469 – 1506 yılları arasında Horasan tahtına oturmuştur. Şiirlerinde Hüseyinî mahlasını kullanan bu Sultanın eski Çağatay şairlerinden Lutfî ile Yakînî'ye, acem şairlerinden Hâfız Şirâzî'ye, çağdaşlarından da Câmî ve Nevâî'ye kıymet vermiştir (Köprülü, 1988: 303). Ancak onun, yakın dostu ve mektep arkadaşı Ali Şir Nevâî'ye daha çok sevgi ve saygı gösterdiği bilinmektedir.

Öteki prensler gibi şair olup ülkedeki bütün yetişmişler gibi Farsça ve Türkçe konuşan Hüseyin Baykara, Sert mizaçlı, disiplinli asker olma niteliği şairliğinin üstündeydi. Baykara'nın yazdığı şiirler, ölümünden sonra Türkçe divan biçiminde düzenlenmiştir. Şiirlerin lirik olanları vardır (Köroğlu, 2000: 419).

Klasik Çağatay döneminde Nevâî'den sonra akla gelen ilk edebi şahsiyet olması bakımından önemli bir yere sahip bulunan Hüseyin Baykara, kırk yıllık saltanatlığı döneminde, bilim ve sanat adamlarını Herat'taki sarayında toplamış ve onlara layık oldukları değeri vererek klasik Çağatay edebiyatının gelişmesinde büyük pay sahibi olmuştur (Vural, Toparlı ve Solmaz, 2006: 25).

Baykara'nın oğulları Bedü'z-Zaman Mirza ve Şeyh Garîb Mirza da şair idiler. Şeyh Garîb, Garîbî mahlası ile şiirler yazıyordu. Şairin kırk yıl kadar süren saltanatı, Özbeklere karşı yaptığı seferde öldürülmesi ile 1506 yılında son bulmuş ve ölüsü Herat'a getirilip burada toprağa verilmiştir (Köroğlu, 2000:418-419).

1.2.2.2 Ali Şir Nevâî

Çağatay Türkçesi deyince aklımıza ilk gelen şahsiyet olan Ali Şir Nevâî, Çağatay Türkçesinin çok yüksek seviyeye ulaşması ve kültür ve sanat dili hale gelmesi konusunda büyük bir katkı sağlayıp sadece Çağatay Türkçesinin değil, başlangıçtan günümüze kadar Türk dili ve edebiyatı alanında hiç unutulmaz en önemli isimlerden biri olmuştur. Türk diline iyice hâkim olup Türkçülük şuuruna ve Türkçe sevgisine sahip bulunan bu şairin isminden esinlenerek, yukarıda anlatıldığı gibi, bazı doğulu eski yazarlar tarafından Çağatay Türkçesine *Lugat-i Nevâî* (Nevâî dili) adı verilmiştir. Nevâî, Osmanlı ediplerine kadar bütün Türk Dünyası şair ve yazarlarını büyük bir şekilde etkilemiştir.

Babası Gıyâseddîn Kiçkine Bahadır (Bahşi) olan Ali Şir Nevâî 1441 yılında Herat'ta dünyaya gelmiş, çocuk yaşından itibaren Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile birlikte büyümüş ve öğrenimini yapmıştır. Ana ve baba tarafından ailesi Uygur Türklerinden gelen bu şair, çok soylu ve varlıklı bir ailenin yarattığı maddi ve manevi açıdan rahat zeminde kişisel yeteneklerini geliştirmiştir. Şahruh'un ölümü üzerine babası, 6 yaşındaki oğlu ve ailesi ile birlikte Irak'a göç etmişlerdir. Hüseyin Baykara Horasan'ı ele geçirip tahta oturduktan sonra Ali Şir Nevâî'ye mektup gönderip onu yanına çağırmıştır. Şair 4 Ocak 1501'de Herat şehrinde ölmüş ve sağlığında hazırlattığı Kutsiye Camii yanındaki mezarlığına toprağa verilmiştir (Köroğlu, 2000:420-421).

Nevâî'nin kullandığı dil İslam medeniyetinin ortak dilidir. Arapça ve Farsçaya da çok iyi derecede hâkim olan Nevâî, bu dillerdeki edebî söyleyişleri Türkçeye ayarlayarak dilin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Nevâî bütün bu bilim ve sanat çalışmalarıyla şiire, resme, musiki ve mimari hizmetleriyle aynı zamanda popüler bir

şöhret kazanmış ve geniş bir halk tarafından devamlı surette sevilmişti. Devrinin ve çevresinin örnek adamı idi. Nevâî, bilim uğrunda birçok emek sarf etmiş, tarih, ahlak, kelim ve tasavvufa dair eserler vücuda getirmiş; edebiyatın nazari kısmında çalışmış ve devrinin en büyük münekkidi olmuştur (Özcan, 2010: 2).

Ali Şir Nevâî'nin bilim ve sanat adamlara da hizmetleri vardır ve bu konuda Çağatay Türkçesinde, Nevâî'nin hayatının sonuna kadar rol oynayan şair ve yazarlar hakkındaki bilgilerin çoğunu aldığımız *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı eseri, en büyük tanık olmuştur. Bununla ilgili Ahmet Bican Ercilasun, Ahmed Caferoğlu'dan esinlenerek bu şairle ilgili bilgileri söyle dile getirir: “Nevâî döneminde Herat çok önemli ve sanat merkezi idi. Hüseyin Baykara gibi hükümdar başta olmak üzere, Abdurrahman Camî, Benaî gibi şairler, Bihzad gibi bir ressam, Hüseyin Vâiz gibi bir müzisyen, Sultan Ali gibi bir hattat ve Hondmir, Mirhond gibi tarihçiler hep aynı çevrede bulunmakta idiler. Nevâî hepsinin üstünde bir sanat koruyucu idi. Mevlâna Sahipdar, Mevlâna Badahşî, Vasîfî, Hüseyin Nişaburî, Mirza Bayram, Fazlı, Mukbilî, Ahlî ve Esmali gibi yazar, hattat, müzisyen, şair ve edip hep Nevâî'nin aşağı yukarı her gün topladığı meclise katılırdı” (Ercilasun, 2005: 411).

Nevâî'nin yaşadığı devirde kendisi hakkında var olan görüşleri, Bâbur Şah ve Hüseyin Baykara gibi çağdaşlarından öğrenmekteyiz. Hisli bir şair ve selis bir naşir olan Bâbur Şah, “Ali Şir'in kimse ile kıyaslanamayacağını, Türkçe şiir yazmaya başladığı andan bu yana onun kadar güzel ve çok yazan kimsenin mevcut olmadığını” söylemekle birlikte, şairin gerçek hakkını vermeye çalışmıştır. Hüseyin Baykara ise “*Kabiliyetin yıldızını iptidâî bir dereceden evci bâlâya kadar yükseltmiş ve hâki mezelletten eflâkin kenarına götürmüştür*” gibi lütufkâr bir ifade ile görüşünü ortaya koymuştur (Caferoğlu, 1984: 215).

Ali Şir Nevâî, Farsçanın Orta Asya Türk ülkelerinde hem resmi dil hem de kültür dili olarak konuşulduğu, yüksek zümreler arasında ve edebi yaşamda hayli yaygın olarak kullanıldığı bir dönemde yaşamıştır. Bu yüzden Türk dilinin yüksek sanat ve kültür dili olması ve Orta Asya (Çağatay) Türklerinin şiirde ve diğer yazı faaliyetlerinde Türkçeyi kullanmaları için mücadele vermiştir. Bu uğurda, ölümünden bir yıl önce bitirmiş olduğu *Muḥâkemetü'l-Luğateyn* adlı meşhur eserinde Türk dilinin gramer ve kelime dağarcığı bakımından Farsçadan daha zengin ve kapsamlı olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Söz konusu eserinde ilk delilini şöyle göster: “Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart (Fars) dilinden nasiplerini almışlardır. Öyle ki içinde bulundukları vaziyetin uygunluğu nispetinde konuşabildikleri gibi, bazıları kesinlikle doğru ve güzel olarak konuşur. Hatta Fars dili ile parlak şiirler, tatlı sözler ortaya çıkaran Türk şairleri olduğu halde, Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine kadar hiçbirisi Türk dili ile konuşamaz ve söylenilenin manasını da anlamaz. Eğer yüzde biri bu dili öğrenip bir-iki cümle söylese ve herhangi bir kimse bunu işitse, onun Türk olmadığını anlamakla kalmaz, Sart olduğunu da çıkarır. Böylece o konuşan kişi kendi ağzıyla kendi rüsvalığını bizzat tasdik etmiş olur”.

Bunun yanında Nevâî, kendisine göre konuşma sırasında kişinin ihtiyaç duyduğu son derece gerekli olan yüz kelimeyi yazıp bunların hiç biri için Fars dilinde karşılık bulunmadığını ifade etmiştir (Özönder, 1996: 203-204).

Türk’ün kişiliği konusunda ise Ali Şir Nevâî, milli şuurunu yansıtır zekâ ve kişilik bakımından Farslarla karşılaştırarak Türkleri şöyle över: “Türk, Sart’tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaradılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir. Sart ise Türk’ten bir konu üzerinde kafa yorma ve ilimde daha hassas, marifet ve olgunluk tefekküründe daha derin görünür... Ne var ki dillerinde mükemmellik ve noksanlık açısından öyle ayırdırlar ki söz ve ibarelerin ortaya konuluşunda Türk, Fars’ı geçmiştir.” (Özönder, 1996: 203).

Nevâî’nin eserleri:

1. Divanlar:

- *Bedâiyü’l-Bidâye*
- *Nevâdirü’n-Nihâye*
- *Garâibü’s-Sıgar*
- *Nevâdirü’ş-Şebâb*
- *Bedâiyü’l-Vasat*
- *Fevâidü’l-Kiber*
- *Hazâinü’l-Me’ânî*

- *Garâbü's-Sıgar, Nevâdirü'n-Nihâye, Bedâiyü'l-Vasat* ve *Fevâidü'l-Kiber* adlı dört divanda yer alan bütün şiirleri ile son şiirlerinin birlikte düzenlenmesi sonucunda meydana gelen *Külliyât-ı Devâvîn* bir eseri de vardır.

- Farsça divan

2. Mesneviler:

- *Hayretü'l Ebrâr*
- *Ferhâd ü Şîrîn*
- *Leylâ vü Mecnûn*
- *Seb'a-i Seyyâre*
- *Sedd-i İskenderî*
- *Lisâü't-Ṭayr*

3. Tezkireler, Hal Tercümeleri-Hatıralar:

- *Nesâimü'l-Maḥabbe min Şemâimi'l-Fütüvve*
- *Mecâlisü'n-Nefâis* (Türk dilinde yazılan ilk şüara tezkiresi)
- *Ḥamsetü'l-Müteḥeyyirîn*
- *Ḥâlât-ı Seyyid Ḥasan Erdeşir Big*
- *Ḥâlât-ı Pehlevân Muḥammed*

4. Dini Eserler

- *Çihl Ḥadis*
- *Sîrâcü'l-Müslimîn*
- *Münâcât*

5. Diğer Eserler

- *Muḥâkemetü'l-Luḡateyn*
- *Mîzânü'l-Evzân*
- *Maḥbûbü'l-Ḳulûb*

- *Mütşâât*
- *Vakfiyye*
- *Naẓmü'l-Cevâhir*
- *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*
- *Târîh-i Mülûk-i A'cem* (Vural, Toparlı ve Solmaz, 2006: 23-24-25)

Agâh Sırrı LEVENT, Ali Şir Nevâî'nin *Seb'atü Ebhür* adını taşıyan bir sözlük yazdığını söylemiştir (Levent, 1956: 241-249). Ancak Ahmet ATEŞ, *Ali Şir Nevâî'nin Arapça Sözlüğü Hakkında* adlı makalesinde *Seb'atü Ebhür* eserinin Nevâî'ye ait olduğunu kanıtlayabilecek bir kayda rastlanmadığını ve hiçbir yerde bu eserden bahsedilmediğini dile getirerek Nevâî'nin bu eseri yazmış olma ihtimalinin şüpheli olduğunu ortaya koymuştur. (Ateş, 1957: 183-188).

1.2.2.3 Hâmidî

Hüseyin Baykara dönemi şairlerinden olup Farsçadan Çağatay Türkçesine çevirdiği *Yûsuf ve Züleyhâ* adlı mesnevisini 1469'da yazmış ve Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir. 2726 beyitten oluşan eserin birçok nüshası vardır. Bazı araştırmacılara göre şairin adı Ahmedî'dir (Ercilasun, 2005: 421). Özbek araştırmacıları ve Fuad KÖPRÜLÜ, mesnevisinden okudukları bir beyte dayanarak şairin adının Şahrûh döneminde yaşamış şairlerden Dur Beg olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak Hüseyin Koroğlu, bu görüşe karşı çıkarak Özbek araştırmacıları ve Köprülü'nün beyti yanlış okuduklarını ileri sürmüş, eserde Hüseyin Baykara döneminde ve Belh şehrinin kuşatılması sırasında yazıldığını ve sultana sunulduğunu belirtmiştir (Koroğlu, 2000: 436). Zeynep Korkmaz ise, *Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yûsuf ve Züleyhâ Mesnevisinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı* adlı makalesinde, *Yûsuf ve Züleyhâ* eserinin Berlin nüshasına dayanarak bu şairin şiirinde Ahmed veya Ahmedî mahlasını kullanmakla birlikte Kutbü'd-Dîn Ahmed Câm Jendebîl adını taşıdığını ileri sürmüştür (Korkmaz, 1995:313).

1.2.2.4 Şeybânî Han (Şiban Han)

Mâverâünnehir fatihi olarak anılan Şeybânî Han'ın lakabı Ebu'l-feth, adı Muhammed, nispeti ise Şeybân'a nispetle Şeybânî'dir (Eraslan, 1986: 681). Şeybânî, 1451'de doğdu. Babası Şah Budak'tır. Baba tarafından soyu Cengiz Hana kadar ulaşmaktadır.

Adı Ak Kuzi Begüm olan annesi ise bir Kalmuk prensesidir. Babası, Kazakların yardımına gelen Moğol hanı Yunus Han tarafından boynu vurulmak sureti ile idam edildiği için Şeybânî genç yaşta yetim kalarak Özbeklerin başına geçer (Karasoy, 1998: 4). Babasının kaybettiği hanlığı geri alan Han, Timurluların önemli merkezleri olan Buhara ve Semerkant'ı ele geçirir. 1507 yılında, Hüseyin Baykara'nın ölümü üzerine tahta geçen oğlu Bedü'z-Zaman Mirza'nın kaçarak terk ettiği başkent Herat'a savaştan girer böylece hüküm sürdüğü dönemde İslam sanatlarının her türünde yönlendirici olan Timurlu devletinin siyasi varlığına son verir (Altier, 2008: 145).

Türkçenin yanında, şiir yazacak kadar Arapça ve Farsça bilen Şiban Han da şair olup şairleri, bilim adamlarını koruyan bir mizaca sahipti. Uygun zamanlarda ilâhiyat, hukuk, felsefe ve edebiyat konularında toplantılar düzenler ve kendisi de faal bir şekilde tartışmalara katılırdı (Karasoy, 2009: 109). Bu şairin bütün şiirlerini içine alan bir divanı, Bahrü'l-Huda adlı mesnevisi ve fıkıh üzerine bir risalesi vardır. Şeybânî Han, Şah İsmail'le yaptığı savaşta bozguna uğrayıp yararlandıktan sonra ölmüştür.

Şeybânî Han'ın kardeşi 'Ubeydî Han da şair olup şiirlerinde din ve ahlak konuları işlemiştir. Ahmed Yesevî'nin oluşturduğu hikmet tarzını canlandırarak Orta Asya edebiyatında yeniden sevilerek okunan bir tür haline getirmiştir (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1977: 103).

1.2.2.5 'Ubeydullah Han

'Ubeydullah Han, Ebu'l-Hayr Han'ın (1411-1468) oğlu Şah Budak Sultan'ın ikinci çocuğu Mahmûd Sultan'ın oğludur. Ebu Saîd'in 1532 yılında ölümünden sonra 1533 yılında 'Ubeydullah Han, Maverâünnehir Şeybânîlerinin başına geçmiştir. 1539 yılında elli üç yaşındayken Buhara'da vefat etmiştir. 'Ubeydullah Han'ın Osmanlı devletiyle ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim Han'ın 'Ubeydullah Han'a gönderdiği iki mektup, Ubeydullah Han'ın da Yavuz Sultan Selim Han'a gönderdiği bir adet mektup, Feridun Bey'in Münşeât'ında kayıtlıdır (Kaya, 2002: 27).

'Ubeydullah Han, Şeybânî sülalesi içinde kültür seviyesi yüksek bir prens olarak göze çarpar. 'Ubeydî veya Kûl 'Ubeydî mahlası ile şiirler yazar. Kırâat, tafsîr, hadîs ve fıkıh gibi İslami bilimlere esaslı surette vâkıf olan, Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiir yazacak kadar iyi bilen 'Ubeydullah Han, güzel sanatlara karşı da büyük bir ilgi

göstermiştir. Hattat, nakkaş ve musikişinas olmakla birlikte şairlikle şöhret kazanmıştır (Yıldırım, 2007: 88).

Eserleri:

- Arapça: *Makâlât* (Arapça şiirler).
- Farsca: 1. *Dîvân*. 2. *Cihân-gîr-nâme* (mesnevi). 3. *Metâli'u'l-enfâs-i Hâtıra*.
- Çağatayca: 1. *Dîvân*. 2. *Risâle-i fi-Hakk-i Mesâ'il-i Vuzû'*. 3. *Gayret-nâme* (mesnevi). 4. *Şabr-nâme* (mesnevi). 5. *Şevk-nâme* (mesnevi). 6. *Şalavât-nâme* (müseddes). 7. *Terceme-i Kavâ'idü'l-Kur'ân ve Fevâ'idü'l-Furkân* (Kıraat ilmine dair Farsçadan çeviri). 8. *Hikemiyât* 9. Bunların dışında, *Nâm-ı Hak* adlı bir eserin Çağataycaya çevirisi, fıkıh ilmine dair risaleler, Çağatayca tefsir ve bir hadis tercümesi vardır (Yıldırım, 2006: 111).

1.2.2.6 Muhammed Sâlih

Timur dönemi prenslerinden Şah Melik'in torunu Harezmi valisi olan Nûr Sa'îd Beg'in oğludur. Başlangıçta Hüseyin Baykara'nın hizmetinde iken, sonradan ayrılıp Özbeklere katılır. Şeybânî Han'ın maiyetine girer ve onun "Emirü'l-Ulemâ ve Melikü's-Şuara"ı olur (Ersalan, 1986: 693). Hem Farsça hem de Çağatayca şiirler yazan Muhammed Sâlih'in güzel şiirleri olduğu, gerek Nevâî gerek Bâbur tarafından bildirilmiştir. Hatta Bâbur bir münasebetle onun Farsça bir beytini hatırladığını bile kaydeder. Nevâî onun Türkçe şiirlerinden bahsetmediği halde, Bâbur bunların fena olmadığını açıklar (Köprülü, 2004: 161).

1.2.2.7 Bâbur Şah

Timur sülalesinden Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu olan Gazi Zahîrî'd-Dîn Muhammed Bâbur, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da hüküm süren Bâburlu İmparatorluğun kurucusudur. 1483'te Türkistan'ın Fergana bölgesinde doğmuş, babasının ani ölümü üzerine 12 yaşında Fergana valiliği yapmak durumunda kalmıştır. Hanedan kavgaları yüzünden zayıf düşen Timurlular, kuzeyden gelen Şeybânî Han önderliğindeki Özbeklere direnemeyip yenilince Bâbur, 1504 yılında Kâbil'e gidip orada Bâburlu hanedanını kurmuştur. 1519'da Pencap'ı, 1526'da Delhi ve Agra'yı, 1528'de Luknov'u almıştır (Ercilasun, 2005: 422).

Bâbur, 1530 yılında hastalanıp ağırlaşınca prenslerini çağırıp oğlu Hümâyûn'u hükümdar ilan etmiş, prenslerden bağlılık yemini almıştır. Üç gün sonra 48 yaşında ölmüştür (Köroğlu, 2000: 439).

Fuad Köprülü tarafından Çağatay şairleri ve yazarları arasında Nevâî'den sonra en önemli şahsiyet olarak kabul edilen (Köprülü, 1988: 315) bu şair, zekası, cesareti ve girişkenliğiyle Afganistan'ın ve Hindistan'ın büyük bir kısmını içine alan bir imparatorluğun kurucusu olduğu kadar şair ve yazar olarak bütün dünyanın beğendiği seçkin bir kişi olup Türkçeden başka Arapça, Farsça ve Moğolca konuşur ve yazardı (Köroğlu, 2000: 440).

Bâbur Şah'ın eserlerine gelince ilk önce *Bâbur-nâme* adıyla anılan ve ana konu onun hatıratı olan *Vekâyi*'yi zikretmek lazımdır. Bâbur, eserinde hatıralarını samimi ve açık bir ifade ile kaleme almıştır. Eser, tarihi değeri yanında edebi bakımından da önem taşımaktadır. Bu eserin yanında Bâbur'un *Divan*, *Aruz risalesi*, *Mübeyyen*, *Risâle-i Vâlidîyye* gibi eserleri de vardır (Eraslan, 1986: 699).

1.2.2.8 Şahî

Şahî mahlasını kullanan ve adı Mes'ûd Mirza olan bu şair, Semerkant'ta altı ay kadar saltanat süren sultan Mahmud Mirza'nın en büyük oğlu ve Semerkant ve Herat hükümdarı Ebu Sa'îd'in torunu idi. Babası Mahmud Mirza öldüğü zaman Şahî, Hisar'da, Semerkant'ın güneydoğusunda aynı adı taşıyan bir bölgenin hükümdarı idi. Babasının ölümünden sonra kendini Hisar hükümdarı ilan etti. Fakat bir süre sonra saltanat kavgaları yüzünden Özbekler tarafından öldürüldü (Eckmann, 1970: 15-16).

Şahî'nin ailesinde şiir seviliyor ve teşvik ediliyordu. Babası, şairleri destekler ve kendisi de şiir yazardı. Eckmann, şairin birinci sınıf bir şair olmadığını, Hüseyin Baykara ile aşağı yukarı aynı seviyede bulunduğunu: fakat Hüseyin Baykara'dan ayıran noktanın, onun aruz kurallarını iyi bilmesi ve şiirlerini çeşitli vezinlerle yazması olduğunu belirtmiştir.

1.2.2.9 Bayram Han

Bayram Han, Kara-koyunlu Türkmenlerinden Baharlu kabilesinin meşhur reisi Ali Şeker (Şükr) Beg'in torunlarından. Bâbur'un ölümünden sonra yerine geçen Hümâyûn Şah'ın silah arkadaşlığını yapmış, onunla birlikte birçok sefere katılmıştır. Bayram Han, Bir yolculuk esnasında 1561 yılında kendisine kin besleyen bir Afganlı

tarafından öldürülmüştür. İyi bir öğrenim gören ve şiirler yazan Bayram, Farsçayı şiir yazacak derecede iyi bilirdi, bu nedenle divanında Çağatayca şiirlerinin yanında Farsça şiirler de yer almaktadır. Bu şiirlerde büyük ölçüde aşk ve şarap konularını işlemiştir (Eraslan, 1986: 713).

1.2.3 Klasik Sonrası Dönem

Çağatay Türkçesinin klasik dönemi 1700’de sona ermiştir. Orta Asya Türklerinin birliği, Şeybânî hükümdarı Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin’in ölümü üzerine bitmiş ve Şeybânîlerin hanlığı, Buhara, Hive ve Hokand olmak üzere üç hanlığa ayrılmıştır. Durum 19. yüzyıla kadar devam etmiş fakat bu hanlıkların hem kendi iç savaşları, hem de birbiriyle olan bitmez tükenmez kavgaları, Orta Asya Türklüğünün kuvvetini kökünden sarsmış ve Rusların Türkistan’ı kolayca istilasına yol açmıştır (Eckmann, 1963: 121-122).

Türkistan coğrafyasının üç hanlığa bölünmesi ile Harezmi, Buhara ve Hokand’da edebî muhitler oluşmuştur. Genellikle hanlık saraylarında ve din adamlarının etkili oldukları yerlerde gelişen bu devir edebiyatı, saray ve tasavvuf edebiyatı olarak iki ana kola ayrılır. Harezmi ve Hokand hanlığında eser veren şairlerin Buhara hanlığındaki sanatçılara oranla Türkçe şiirleri fazladır (Tekin, 2011: 1783-1784). Janos ECKMANN, bu konudaki tespitini “19. yüzyılda Buhara Hanlığında dikkat çekecek hiçbir Çağatayca eser yazılmamıştır. Buna karşılık Hive’de ve hele Hokand’ta Çağatay dilinde canlı bir edebî faaliyet vardı. Aşk, şarap ve zamaneden şikâyet gibi eski konular üzerinde Nevâî ve Fuzulî tarzında pek çok şiirler yazılmıştır” sözleriyle ortaya koymuştur. (Eckmann, 1963: 122).

Yukarıda adı geçen üç hanlıktaki şairler, Türkçe şiirlerin yanında Farsça şiirler de yazmışlardır. Bu dönemin en belirli ve önemli özelliği, şairlerin daha az Farsça, daha çok Türkçe şiir yazmayı tercih etmiş olmaları ve edebî dilde mahallileşmenin görülmesidir (Tekin, 2011: 1783-1784). Ancak şunu söylemek gerekir ki bu devir, özellikle 17. yüzyıldan sonra, canlı ve verimli sayılmamaktadır.

17. yüzyıldan sonra Orta Asya Türklüğü, siyasî ve iktisadî bakımdan olduğu kadar kültürel bakımdan da gerilemeye başlamış, böylece Çağatay dili de eski etkinliğini kaybetmiş ve 19. yüzyıla gelinceye kadar geniş bir coğrafî sahada konuşma ve yazı dili olarak kullanılmakla birlikte, edebiyatta eskisi kadar güçlü şahsiyetler yetişmemiştir

(Poyraz, 2011: 405). Fuad KÖPRÜLÜ, 17. yüzyıldan başlayarak bu dönemin sonuna kadar süren bu döneme *Gerileme ve Çökme Devri* adını vermiştir. (Köprülü, 1988: 316).

Çağatay Türkçesi, 19. yüzyıl ortalarına kadar, Çin sınırlarından İran sınırlarına kadar bütün Orta Asya devletlerinde umumi kültür dili, edebi dil ve devlet dili olarak kullanılmıştır (Köprülü, 1988: 316).

16. yüzyılın 20. yüzyıl ile arasını içine alan dönemi, 16. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna kadar devam eden klasik dönemden sonraki dönem ve 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden son Çağatay dönemi olmak üzere ayıranlar da vardır.

Klasik sonrası Çağatay Türkçesinin başlıca temsilcileri:

- Turdî (17. yüzyılda Mâverâünnehir’de, yergi şiirleri ile tanınmıştır).
- Baba Rahîm Meşreb (Sûfiyane lirik şiirleri ile tanınmıştır).
- Sûfî Allahyar (Şöhreti İdil boylarına ulaşır).
- Kul Şerîf (Yesevi tarzını devam ettirmiştir).
- Vefaî.
- Nevbetî.
- Abdullah Mâcid Harabatî.
- Gazî.
- Meşreb-i Sanî.
- Hüveydâ.
- Şeykalî.
- Mavlânâ Yahya.
- Seyyid Muhammed Ahund.
- Beyzâ.
- Pehlivan Huli Revnak.
- Kadı Muhammed Neşatî.
- Molla Muhammed Niyaz Münşî (Ercilasun, 2005: 424).

Bu dönemin en önemli ismi şüphesiz Ebülğazi Bahadır Handır. Ebülğazi Bahadır Han, 1603 yılının 12 Ağustosunda Ürgenç'te doğdu. Ailesi Şeybânîler sülalesindendir. Han oğlu olarak her alanda eğitim gördü. Babası Arap Muhammed Han 1602-1623 yıllarında Hive'de hanlık yapmıştır. Kardeşleri ile uzun süren hanlık kavgalarından ve İran'da geçirdiği sürgünlükten sonra 1644'te Ebülğazi bütün düşmanlarını yenerek Harezmi tahtını ele geçirdi ve Hive tahtına oturdu. Bu şahsiyet, han, şair, âlim ve tabiptir. Türk dilinin birçok şive ve ağzını bildiği gibi, Arap ve Fars dillerini de iyi bilirdi (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>).

Ebülğazi Bahadır Han, siyasi hayatından çok Çağatayca yazdığı tarih kitaplarıyla tanınır. Bunlardan en meşhur ve önemli olanları, kuşkusuz *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk*'tür.

Şecere-i Terâkime 1659'da yazılmıştır. Ebülğazi, bu eseri yazarken Moğol tarihçisi ve İlhanlı devlet adamı Ata Melik Cüveynî'nin yazdığı *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinden yararlanmıştır. 1. ciltteki Uygurların din, görenek ve destanları bölümünde anlatılan oğuz destanını ele almış, yerel destanla karşılaştırmıştır (Köroğlu, 2000: 452).

Şecere-i Türk adlı eseri ise tamamlayamadan ölmüştür. Son bölümlerini oğlu Ebülmuzafer ve Anuşa Muhammed Bahadır Han yazmıştır. Eser, esas itibarıyla atalarının ve ayrıntılı olarak kendi döneminin tarihidir, ancak Türklerin efsanevi tarihlerinden de parçalar içerir (Ercilasun, 2005: 425).

Ebülğazi, *Şecere-i Türk*'ün giriş bölümünde “Bu tarihi, iyi ve kötü, herkes bilsin diye Türk dili ile söyledim. Türkçeyi de öyle söyledim ki beş yaşındaki çocuk anlar. Bir kelime Çağatay Türkçesinden ve Farsçadan ve Arapçadan katmadım, açık olsun diye” demiştir. Fuad KÖPRÜLÜ, yazarın bazı yerli Türkmen öğelerini kullanmasının buna engel oluşturmadığını ifade ederken (Köprülü, 1988: 318) Abdülkadir İNAN, bu eserde Arapçadan ve Farsçadan yüzlerce yabancı kelime rastlandığını, yazarın kullandığı Arapça ve Farsça kelimelerin çoğunun Türkler Müslüman olduktan sonra konuşma diline kadar girip yayılmış kelimeler olduğunu belirtmiştir (İnan, 1957: 30).

Öte yandan Zâkircan Furkat, bu döneme ait vazgeçilmez isimlerden ve Hokand sahası temsilcilerinden bir diğeridir. 1858 yılında Hokand'da tüccar ve aydın bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Daha sekiz yaşında, Attar'ın “Mantık-ut Tayr” adlı eserini okuyarak çok küçük yaşta bilgi almaya başlamış, sonra da Nevâî, Fuzuli, Bedii ve Hafız gibi büyük şairlerin sanatını araştırarak kendisi de eser vermeye başlamıştır (Dinçer,

2008: 2-3). Furkat'ın şiirlerinden ve diğer yazılarından oluşan külliyyatı vardır. ve bu külliyyat 1990 yılında Özbekistan S.C. Fenler Akademiyası Hamid Süleyman Namıdaki Kolyazması Enstitüsü tarafından Taşkent'te yayımlanmıştır. Bu külliyyatın içerisinde mesneviler, mektuplar (20 adet), kasideler, Furkat tercümesi, Furkat togrısında haberler, ilaveler, tuyug-fertler yer almaktadır (Vural, 149: 2002).

1.3. Çağatay Türkçesi Sözlükleri

Çağatay Türkçesi için yapılan sözlükler, bu dönemin en önemli özelliklerinden biri sayılmaktadır. Bu dilin Ali Şir Nevâî sayesinde kazandığı büyük itibar, Çağatay Türkçesini anlamak için Anadolu, İran ve Azerbaycan toprakları gibi birçok yerde sözlükler düzenlenmesini sağlamıştır.

Ahmed CAFEROĞLU, Çağatay sözlükleri sayesinde Ali Şir Nevâî'nin Orta Asyalıktan çıkıp yakın doğu ülkeleri Türklüğünün en mümtaz düşünürü haline geldiğini ve bu sözlüklerin en ağır basan noktasının Ali Şir Nevâî'nin şiir ve lügat dehasını belirttiğini ifade etmiştir (Caferoğlu, 1984: 223).

Çağatay Türkçesi leksikografi mektebinin özellikleri:

- Her sözün kendi öz manası dışında, çeşitli Çağatay şairlerindeki nüanslarını ve semantik manalarını belirtmek; bunun için de mukayeseli metoda başvurmak.
- Arapça ve Farsça kelimelere yer vermemek.
- Zaman zaman Anadolu Türkçesinden, Azeri Türkçesi ve Türkmenceden örnekler almak (Ercilasun, 2005: 427).

Bu döneme ait başlıca sözlükler şunlardır:

1.3.1 Abuşka Lüğati

16. yüzyıl başlarında eski Osmanlıca üzerine, bugünkü Anadolu sınırları içerisinde yazılmıştır. Çeşitli fakat birbirine yakın: “*Abuşka, Abuşka der lüğati Çağatay, Lüğati Nevâî, Lüğati Mevlana Nevâî, Lüğati Mir Ali Şir Nevâî, el-Lüğati Nevâîyye*” gibi adlar altında kendine geniş bir istifade çevresi yaratmıştır. Lûgate bu adın verilmesinin nedeni, yazarın bilinmeyişi ve “ihtiyar kadın” anlamında olan *Abuşka* kelimesi ile başlaması olmuştur (Caferoğlu, 1984: 224).

Thury'e göre Çağatay Türkçesine ait en eski sözlük bulunan Abuşka, Ali Şir Nevâî'nin ölümünden sonra yazılmış olup 2000 kadar kelime içermektedir (Ölmez, 1998: 138). Daha sonra Muharrem GÜZELDİR, doktora tezi olarak çalıştığı eserde sözlüğün 3027 Çağatayca kelime içerdiğini ispat etmiştir (güzeldir, 2002: 10).

1.3.2 Bedâyiü'l-Luğat

Çağatay Türkçesine ait olup Hüseyin Baykara zamanında yazılan en eski sözlüklerden biridir. Giriş kısmında, eserin Sultan Hüseyin Baykara'nın emri ile sırf Ali Şir Nevâî'nin eserlerinden faydalanılarak yazıldığı belirtilmiştir (Caferoğlu, 1984: 225). Bu sözlük, kendinden sonra yazılan diğer sözlüklere kaynaklık etmiştir. Kendisi de kimi sözlüklerden faydalanarak yazılmıştır; ancak faydalanılan kaynakların adları belirtilmemiştir (Güzeldir, 2002:6).

Thury'nin Çağataycanın en eski sözlüğünün *Abuşka* olduğunu söylemesine karşın ondan 60 yıl sonra Borovkov, en eski sözlüğünün *Bedâyiü'l-Luğat* olduğunu belirtmiştir (Ölmez, 1988: 140).

1.3.3 Fazlullah Han Lûgati

17. yüzyıl başlarında Hindistan imparatoru Bâbur Şah'ın halefi Muhammed Evrengzib'in tavsiyesi ile Fazlullah Han tarafından yazılmıştır. Bu sözlüğe "*Lûgati Türkî*" adı verilmişse de, daha çok "*Risâle-i Fazlullah Han*" adı ile tanınmıştır. 1825 yılında Münşi Abdürrahim tarafından Kalküta'da yayımlandığından, "*Kalküta Lûgati*" adını da almıştır. Fazlullah Han Lûgati, üç bölüme ayrılmaktadır. Sarfa ait giriş dışında, birinci bölüme alfabetik sıraya göre fiiler, ikinci bölüme isimler, üçüncü bölüme grup halinde sayı, hayvan, bitki, maden, Türk kabile ve aşiret adları ile askeri deyimler ve saire alınmıştır (Caferoğlu 1984: 226).

1.3.4 Kitâb-ı Zebân-ı Türkî

Fazlullah Han'ın çağdaşı ola Hint bilginlerinden Muhammed Yakup Çingî tarafından Çağatayca – Farsça olarak yazılmıştır. On dört bölümden oluşan sözlük, karakter itibari ile hem gramer hem de sözlüktür (Caferoğlu, 1984: 226).

1.3.5 Senglâh

Çağatay Türkçesi dönemine ait olup vücuda getirilen çok önemli bir eserdir. Üç bölümden oluşan Senglâh, Nadir Şah zamanında 1758-1760 yıllarında Mirza Mehdi

Han tarafından yazılan Çağatayca – Farsça sözlüktür. *Bedâiyü'l-Luğat*, Birinci bölümünü oluşturur. İkinci bölümü ise, *Senglâh*'ın asıl sözlük bölümüdür. Üçüncü bölümde, Nevâî'nin bazı eserlerinde geçen birtakım Arapça ve Farsça kelime ve tabirlerin açıklaması verilir (Eckmann, 2003: 187-189).

6000 kelime içeren *Senglâh*, Çağatayca bir sözlük olmasına karşın Azeri ve Anadolu Türkçelerine ait kelimeleri de içine alır. Bunun yanı sıra sözlükte Moğolca kelimeler de yer alır. Sözlükte yüzlerce beyit ve mensur parça bulunmaktadır (Ölmez, 1998: 141).

1.3.6 Hülâse-i 'Abbâsî

19. yüzyılın ilk yarısında Mehmet Hoyi tarafından yazılmış, İran şahı Feth-Ali'nin oğlu Abbas Mirza'ya ithaf edilmiştir. Eserde yazar hakkında hiçbir bilgi yoktur. Eserin üç yazması bulunmakla birlikte, eserde yer alan büyük hatalardan dolayı bugüne kadar yayımlanmamıştır (Caferoğlu, 1984: 227). Hasan EREN ve Zuhal Kargı Ölmez, bu sözlüğün *Senglâh*'a dayanmakta olup Abbas adlı bir sözlükçü tarafından yazıldığını ileri sürmüşlerdir (Eren, 1950: 145), (Ölmez, 1998: 142).

1.3.7 El-Tamğa-yı Nâşırî

19. yüzyılın ikinci yarısında Şeyh Muhammed Salih İsfahanî tarafından İran'da yazılmıştır. *Senglâh*'tan faydalanılarak ve *Senglâh* örnek alınarak hazırlanmıştır. Farsça-Çağatayca olarak yapılan El-Tamğa-yı Nâşırî'nin giriş bölümü, *Bedâiyü'l-Luğat*'e benzemektedir (Güzeldir, 2002: 7-8). Bu sözlük, Nasirüddin Şaha ithaf edilmiştir (Caferoğlu, 1984: 227).

1.3.8 Feth-Ali Kaçar Lûğati

Behcetü'l-Lûğat diye tanınan ve 19. yüzyılda Feth-Ali Kaçar tarafından yazılan Feth-Ali Kaçar Lûğati, İran sahasında hazırlanan sözlüklerin en büyüğüdür. *Senglâh*'tan faydalanılıp Farsça-Çağatayca olarak vücuda getirilen bu sözlüğün giriş kısmında Azeri Türkçesi ile Çağatayca arasında mukayese edilmiştir (Güzeldir, 2002: 8). Sözlük aslında Ali Şir Nevâî'nin eserlerini ön planda tutmasına karşın, Lûtfî, Mir Haydar, 'Ubeydullah Handan, hatta Fuzûlî'den ve Molla Sâfî'den örnekler almıştır (Caferoğlu, 1984: 228).

1.3.9 Luğat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanânî

Çağatay sahasına ait en önemli eserlerden biri sayılan bu sözlük, Özbekler tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi tarafından yazılmış ve 1882 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır

(Ercilasun, 2005: 429). Çağatayca-Osmanlıca sözlük olan eser, 7000 kadar kelime içerir (Eckmann, 2003: 190).

1.3.10 Üss-i Lisân-ı Türkî

1895 yılında Mehmed Sadık tarafından yazılan ve 1902 yılında Martin Hartmann tarafından bazı eklemelerle Almancaya çevrilen bu eser, altı bölüm ve küçük bir sözlükten oluşmaktadır. Eserin baş kısmında Ahmet Midhat Efendi'nin takrizi bulunmakta, daha sonra Osmanlı Türkçesi ve Çağatayca ile yazılı bölümleri gelmektedir (Toparlı ve Ilgın, 2006: VII).

II. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN SES ÖZELLİKLERİ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDEKİ ARAPÇA UNSURLARIN ANA ÇİZGİLERİ

Türkçenin, beşinci yüzyıla kadar dayanan en eski yazılı dönemlerinden çağdaş Türk lehçelerine seyreden tarihi boyunca, ses, şekil ve anlam bakımından çokça değişikliğe uğradığı bilinmektedir. Bu değişikliklerin, Türklerin Müslümanlığı kabulünden itibaren yoğun biçimde kültür alışverişine başladıkları Arap ve Fars milletlerinin dil ve edebiyat unsurlarının Türkçeye girmesine ve taht kavgaları yüzünden Orta Asya Türkleri aralarında çıkan ayrılıklara dayandığı düşünülmektedir.

Öte yandan Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabe konusunda da birlik bulunmamaktadır. Tarihi süreçte Orhun, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Ermeni, Rum, Kiril, Latin gibi çok çeşitli alfabeler kullanılmıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde bu dil değişimlerinin Çağatay Türkçesinde ses bakımından gösterdiği varlık incelenecektir. Ancak öncesinde Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi olmak üzere bu dönemden önceki süreçte varlık gösteren tarihi dil dönemlerinin ses özellikleri hakkında şu özet bilgileri sunmakta fayda olduğu kanaatindeyiz:

2.1 Eski Türkçenin Ses Özellikleri

Göktürk döneminde, Türklerin milli alfabesi olduğu düşünülen Orhun Alfabesi kullanılmıştır. Bu alfabede 38 harf bulunur, bunlardan 4 tanesi vokal işaretidir. Geriye kalan 34 işaret konsonant harfleridir. Bir kısım konsonantın ise yanındaki vokalin kalın ve ince olmasına göre iki ayrı işareti vardır. Ayrıca bazı çift ses, çift konsonant işareti de bulunur. Vokallere gelince her vokal işareti ikişer ses karşılar (Ergin, 2010: XXIX),

(Tekin, 1988, XIV). Ancak Orhun yazıtlarında *b* harfini yazmakta kullanılan (𐰪) işaretinin Yenisey yazıtlarında kapalı *é* olduğu hakkında da kuvvetli görüşler vardır (Tanyeri, 2009: 10).

A. Von Gabain'ın *Eski Türkçenin Grameri* adlı meşhur eserinde Eski Türkçede yer alan vokaller hakkında verdiği bilgiler de önemlidir. Gabain, Göktürk ve Uygur Türkçesi olmak üzere Eski Türkçenin Türkiye Türkçesindeki vokallerin yanında, kapalı *é* bulunmakla beraber *â, î, ô, õ, û* ve *ũ* vokallerini de içerdiğini belirtmiştir. (Gabain, 2003: 34-35).

Türkiye Türkçesinde bulunan *c, f, ğ, h, j* sesleri Göktürkçede yoktur. Buna karşılık Türkiye Türkçesinde bulunmayan fakat pek çok ağız ve lehçede mevcut olan *ŋ* (nazal n) sesi Göktürkçede de vardır. Göktürkçenin konsonantları şunlardır: *b, ç, d, g, ğ, k, ƙ, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, y, z* (Ercilasun, 2005: 177). Tahsin BANGUOĞLU, Arapça, *walad, huwa, kuwwe*; İngilizce *well, queen, wood* gibi kelimelerdeki sızmalı bir çift dudak konsonant *w* sesinin *ew, saw, sewmek, yawuz* gibi eski Türkçe kelimelerde çok bulunduğunu ifade etmiştir (Banguoğlu, 1964: 83).

Bir vokal kelimenin her yerinde bulunabilir. Konsonantlar ise ancak kelimenin içi ve sonunda yer alabilir. Pek çok konsonant, kelime başında bulunamaz. Kelime başında birkaç örnekte bulunabilen konsonantlar şunlardır: *b, ç, g, ğ, k, ƙ, l, m, n, s, ş, t, y* (Ercilasun, 2005: 177-178).

Aşağıda verilecek Eski Türkçenin ses özellikleri hakkındaki başlıca bilgiler *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ercilasun, 2005: 178-179) ve *Eski Türkçenin Grameri* (Gabain, 2003: 37-41) kitaplarından alınmıştır.

2.1.1 Göktürkçenin Başlıca Ses Özellikleri

- Kelime başı *k* ve *t*'ler korunur: *keç-* (geç-), *kel-* (gel-), *tag* (dağ), *tebi* (dağ) gibi.
- Kelime içi ve sonundaki *b*'ler korunur: *eb* (ev), *sab* (sav), *sebin-* (sevin-) gibi. Türkiye Türkçesinde *v* ile başlayan üç kelime Göktürkçede *b*'lidir: *bar* (var), *bar-* (var-) ve *bir-* (ver-).
- *ç*'ler ve *d*'ler korunur: *bunça* (bunca), *oçuk* (ocak), *uçuz* (ucuz), *adak* (ayak), *bod* (boy) *ardıl-* (ayrıl-) gibi.

- Hece sonundaki *g* ve *ğ*'lar korunur: *ağ-* (yükselmek), *beg* (bey), *arığ* (arı, temiz), *altıg* (altı) gibi.
- İkinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan *g* ve *ğ*'lar korunur: *kazgan-* (kazan-), *tabışgan* (tavşan), *ölgeli* (öleli) gibi.
- İlk hecedeki *i*'ler korunur: *bir-* (ver-), *biş* (beş), *ir-* (er-, ulaş) gibi.
- Kalınlık – incelik uyumu (büyük vokal uyumu) tamdır. Düzlük – yuvarlaklık uyumu (küçük vokal uyumu) ise tam değildir. Yardımcı vokallerle bazı ek vokalleri düzlük – yuvarlaklık uyumuna uyar.

Uygur Türkçesinde bulunan sesler, iki ses dışında, Göktürk Türkçesi ile tamamen aynıdır. Farklı sesler *η* ve *b* ile ilgidir. Göktürkçedeki *η*, Manici Uygur metinleri ile Göktürk harfli Uygur metinlerinde *n*, Burkancı Uygur metinlerinde *y*'dir: *aηıg* □ *anıg* / *ayıg*, *çıgaη* □ *çıgan* / *çıgay* gibi. Göktürkçe kelime içi ve sonundaki *b* sesleri Uygur metinlerinde çoğunlukla *w* olmuştur: *eb* □ *ew*, *sab* □ *saw*, *sub* □ *suw* gibi.

2.1.2 Eski Türkçenin Ses Olayları

Göktürk ve Uygur dönemlerini içine alan Eski Türkçe döneminde bazı ses olayları meydana gelmiştir. Bunlar özetilerek aşağıda açıklanacaktır.

- Seyrek *ı* □ *a*, *i* □ *e* vokal değişmesi: bu, belki de kısmen ağız özelliğidir. *birt-* □ *bart-* (kır-), *amıl* □ *amal* (sakin), *balıķ* □ *balaķ* (balık) gibi.
- *ı* □ *u*, *i* □ *ü* değişmesi: bu değişmeyi kısmen sadece çevresi belirler; kısmen de buna ağız ayrılıkları tesir etmiş olabilir. *min-* □ *mün-* (bin-), *toķı-* □ *toķu-* (doku-), *köpik* □ *köpük* (köpük) gibi.
- *y* ön türemesi: *amrak* □ *y(ı)mrak* (sevgili), *ıgla-* □ *yıgla-* (ağla-), *ir* □ *yir* (kuzey) gibi.
- *b* □ *m* değişmesi: *ben* □ *men* (ben), *buη* □ *muη* (bun), *biη* □ *miη* (bin) gibi.
- *p* □ *b* değişmesi: *ķapşur* □ *ķabşur* (katlamak) gibi.
- *ny* □ *n* ve *y* değişmesi: *anyıg* □ *anıg* (kötü, fena) *kanyu* □ *kayu* (hangi), *yany-* □ *yay-* (salla-, sars-) gibi.
- Seyrek *η* □ *g* değişmesi: *eηim* □ *egim* (kısımlı), *eηin* □ *egin* (omuz) gibi.

- *d* düşmesi (seyrek): *idi* □ *ia* (sahip), *kidiz* □ *kiiz* (keçe) gibi.
- Sedalı son ses seyrek olarak sedasızlaşır: *igid* □ *igit* (yanlış) gibi.
- Sedasız konsonant iç seste sık sık sedalılaştır: *kiter-* □ *kider-* (gider-), *bütün* □ *büdüün* (bütün) gibi.
- Ek başında *t* □ *d* değişmesi ve *k* / *k* □ *ğ* / *g* değişmesi
- Konsonant yığılması
- Hece düşmesi: *ot + a – daçı* □ *otaçı* (hekim), *bar – ır* □ *bar* (var) gibi.

2.2 Karahanlı Türkçesinin Ses Özellikleri

Türkler, İslamiyeti Orta Asya bozkırlarında yaşayıp Orta Asya Türkleri olarak tanınan Karahanlılar döneminde kabul etmiştir. Bu dönemde kullanımda olan Uygur alfabesinin yanında Arap alfabesi de kullanılmaya başlanmıştır. Uygur alfabesi gibi Arap alfabesi de Türk diline uyumsuz ve ses bakımından sistemsiz olduğu için Arap alfabesinin kullanıldığı Türkçe metinlerde sesleri tespit etmek oldukça zordur. Ancak Arapçadan ve Farsçadan alınan kelimeler, ufak tefek farklılıklar dışında asıl imlalarına sadık kalınarak yazılmıştır.

Vokaller, Türk dilinin her döneminde olduğu gibi asli olarak Karahanlı Türkçesinde de bulunur. Bu döneme ait metinlerde tespit edilen vokaller şunlardır: *a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü* (Hacıeminoğlu, 1996: 3). Kaşgarlı Mahmud, her ne kadar *Divânü Lüğâti't-Türk*'te uzun vokallerin varlığından söz etmişse de bunlardan yalnızca uzun *â*'yı sembolle gösterebilmiştir (Argunşah, Yüksekaya ve Tabaklar, 2010: 29). Bu dönemde mevcut konsonant sayısı ise 26'dır: *b, c, ç, d, đ, f, g, ğ, h, j, k, k, ħ, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, w, y, z*. Konsonantlardan *c, j, f, h, ħ, v* ise yalnızca alıntı kelimelerde görülür; Türkçe asıllı sözcüklerde bulunamaz. *j, h, ħ* gibi konsonantlara ünlemlerde ve birkaç Türkçe kelime de rastlamak mümkündür: *jagıla-*, *hay, oħsa, aħtar-* gibi (Ercilasun, 2005: 349).

Aşağıda Karahanlı Türkçesinin ses özelliklerine dair verilecek olan başlıca bilgiler için *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ercilasun, 2005: 349-350), *Karahanlı Türkçesi Grameri* (Hacıeminoğlu, 1996: 3-10), *Karahanlıca, Harezmce Kıpçakça*

dersler (Argunşah, Yüksekaya ve Tabaklar, 2010: 29-30) ve *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü* (Üşenmez, 2006) adlı eserlerden faydalanılmıştır.

2.2.1 Karahanlı Türkçesinin Vokallerle İlgili Ses Özellikleri

- Vokallerden *o*, *ö* sadece birinci hecede, diğerleri ise her yerde bulunabilir.
- *e* □ *i* değişmesi: Bazı bilginlere göre bu değişmenin kapalı *é* belirtisidir. *ye-* □ *yi-* / *yé-* (yemek), *yana* □ *yene* / *yine* (tekrar) gibi.
- *ü* □ *i* değişmesi: *mün-* □ *min-* (bin-) gibi.
- Vokal yuvarlaklaşması: *kopar-* □ *kopur-* (yerden kaldırmak), *köter-* □ *kötür-* (götür-), *ötger-* / *ötke-* □ *ötkür-* (sürdür-) gibi.
- Vokal düşmesi: *orgır-ı* □ *ogrı* (hırsız), *örileş-* □ *örleş-* (yüksel-), *tutaşı* □ *tutşı* (yakın, komşu).

2.2.2 Karahanlı Türkçesinin konsonantlarla İlgili Ses Özellikleri

- *d*, *ḍ*, *g*, *ğ*, *l*, *ŋ*, *p*, *r*, *z* konsonantları Türkçe kökenli kelime başında bulunmaz; sadece kelime ortasında ve sonunda bulunabilir.
- *m*, *n*, *ş* konsonantları kelime başında seyrek olarak görülür.
- *b* □ *w* değişmesi: *eb* □ *ew* (ev), *sab* □ *saw* (sav), *sub* □ *suw* (su) gibi.
- *ny* □ *n* / *y* değişmesi: *kanyu* □ *kanu* / *kayu* (hangi), *çıgany* □ *çıgan* / *çıgay* (kâfir) gibi.
- *d* □ *ḍ* / *z* □ *y* değişmesi: *adək* □ *aḍək* □ *azək* □ *ayək* (ayak) gibi.
- *b* □ *m* değişmesi: *ben* □ *men* (ben), *biz* □ *miz* (beniz), *biŋ* □ *miŋ* (bin) gibi.
- *k* □ *ḡ* değişmesi: *kalaç* □ *ḡalaç* (kal ve aç), *okşa-* □ *oḡşa-* (okşa-) gibi.
- Kelime başında *b* sesi ve *d* konsonantı kendilerini korur: *bar-* (var-), *bol* (ol), *bér-* (ver-), *bedük* (büyük), *bod* (boy), *edgü* (iyi) gibi.
- *r* düşmesi: *berk* □ *bek* (sağlam), *kurtul-* □ *kutul-* (kurtul-), *irke-* □ *ikle* (çiğnemek) gibi.
- Yer değiştirme: *kibi* □ *bigi* (gibi), *ḡonşı* □ *ḡonşı* (komşu), *çağmur* □ *çamğur* (çamur) gibi.

- Konsonant ikizleşmesi: *arığ* □ *arriğ* (pınar, ırmak), *basıķ* □ *bassıķ* (baskına uğramak), *sekiz* □ *sekkiz* (sekiz) gibi.

2.3 Harezmi Türkçesinin Ses Özellikleri

Harezmi Türkçesi, 11. yüzyılda Selçuklulara tabi olan Oğuzlar, Kıpçaklar, Kalaçlar, Kimaklar, Bayavatlar ve özellikle Kangılar gibi Türk boylarının göç etmeleri, birbiri ile ve yerli halk ile karışmaları sonucunda Türkleşen Harezmi bölgesi ve Altın Ordu devletinde edebiyat dili olarak 13. Yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır (Hacıeminoğlu, 1997: 3). Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dili olarak varlık gösteren Harezmi Türkçesinde, Arap alfabesi kullanılmaya devam etmiştir. Karahanlı Türkçesinden gelişen ve çeşitli boyların lehçelerini yansıtan Harezmi Türkçesi, içindeki ses uyumlarının ve yazım kurallarının düzensizlik göstermesi ile dikkat çekmektedir. Bu karışıklıkların çoğunlukla Arap alfabesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Harezmi Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, sekiz vokal bulunmaktadır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*. Kimi bilginler tarafından dokuzuncu vokal olarak kapalı *é*'nin varlığına dair ileri sürülen müspet ve menfi farklı görüşler de vardır.

Aşağıda Harezmi Türkçesinin ses özelliklerine dair verilecek olan başlıca bilgiler için *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ercilasun, 2005: 402), *Harezmi Türkçesi* (Toparlı ve Vural, 2007: 25-31) ve *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Eckmann, 2003: 11-14) adlı kaynaklara başvurulmuştur.

2.3.1 Harezmi Türkçesinin Vokallerle İlgili Ses Özellikleri

- Karahanlı Türkçesinde *i* olan bazı kelimelerdeki ilk hece vokali Harezmi Türkçesinde kapalı *é*'ye dönmüştür: *bir-* □ *bér-* (ver-), *iki* □ *ékki* (iki), *yi-* □ *yé* (ye-) gibi.
- *a* □ *ı* değişmesi: *ağaç* □ *ığaç* (ağaç), *ağla-* □ *ığla-* (ağla-) gibi.
- *ü* □ *e* değişmesi: *sünük* □ *sünek* (kemik), *töpü* □ *töpe* (töpü), *törü* □ *töre* (töre) gibi.
- Vokal yuvarlaklaşması: *yabız* □ *yawuz* (yavuz), *şabır* □ *şabur* (sabır), *temir* □ *temür* (demir) gibi.
- Vokal (hece) düşmesi: *ne-erse* □ *nerse* (şey), *şu-ol* □ *şol* (şu), *niçe-ök* □ *niçük* (nasıl) gibi.

- Vokal Türemesi (hece): *Şabr* □ *Şabır* (sabır), *şükr* □ *şükür* (şükür) gibi.

2.3.2 Harezmi Türkçesinin Konsonantlarla İlgili Ses Özellikleri

- Daha önce *b*'den dönüşmüş *w* henüz korunur: *aw* (av), *ew* (ev), *suw* (su), *ewir-* (çevir-) gibi.
- Ön ses *t* tamamı ile korunur: *tudaḳ* (dudak) gibi.
- Sızmalı diş sesi *ḍ* genellikle korunur, ancak sık sık *y* ile yer değiştirir. Çağataycalaşmış bir metin olan *Muḥabbetnâme*'de bu sese tamamen son verilmiştir.
- *ḳ* □ *ḥ* değişmesi: *aḳsaḳ* □ *aḥsaḳ* (aksak), *aḳsur-* □ *aḥsur-* (aksır-), *aḳşam* □ *aḥşam* (akşam) gibi.
- *ḳ* / *ḡ* □ *w* değişmesi: *soḡıḳ* □ *sawuḳ* (soğuk), *taḳıḳu* / *taḳıḡu* □ *tawuḳ* (tavuk), *yaḡuk* □ *yawuḳ* (yakın) gibi.
- Konsonant düşmesi: *kurug* □ *kuru* (kuru), *keltür-* □ *ketür-* (götür-), *ḳardaş* □ *ḳadaş* (kardeş) gibi.
- Konsonant türemesi: *ıraḳ* □ *yıraḳ* (ırak, uzak), *igren-* □ *yigren-* (iğren-), *inçi* □ *yinçi* (inci) gibi.
- Konsonant benzeşmesi: *âḥiret-te* (ahirette), *bit-tük* (bittik), *eşit-tim* (işıttım) gibi.

2.4 Çağatay Türkçesinin Ses Özellikleri

Orta Asya'da 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar, yani aşağı yukarı 5 yüzyıl varlık gösteren Çağatay Türkçesi, genel olarak Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bunun yanında daha çok Timurlular sarayında oluşturulmuş bazı Uygur harfli resmi yazışma metinlerine de rastlanmaktadır. Ayrıca Semerkant, Herat ve Yezd gibi şehirlerde Uygur yazısıyla istinsah edilmiş birtakım edebi eserin varlığına da rastlanmaktadır. Ancak ne Arap ne de Uygur yazısı Türkçenin seslerinin birçoğunu tam ifade etmede yeterli idi. Bu yüzden Çağatay Türkçesinin doğru telaffuzunu tespit, birçok durumda mümkün değildir (Eckmann, 2005: 25).

Sadece Çağatay Türkçesi dönemi için değil Türkçenin doğuşundan beri Türkçenin en büyük bilginlerinden sayılan Ali Şir Nevâî, *Muḥākemetü'l-Luğateyn*'de Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü ispatlamaya çalışırken Türkçe ve Farsçanın ses özelliklerini de ele almış, iki dilin ilk hece vokal düzenleri bakımından bir karşılaştırmada bulunmuştur. Bilindiği gibi Türkçe ilk hecesinde vokal seslerinin sayısı bakımından zenginliği ile dikkati çeken bir dildir (Özönder, 1996: 27). Çağatay Türkçesinin en büyük araştırmacılarından biri sayılan Janos ECKMANN'ın kaleme aldığı *Çağatayca El Kitabı* adlı esere dayanarak gerek yerli (öz Türkçe) gerekse Arapça ve Farsçadan geçmiş olan bu dönem seslerini şöyle ortaya koymak mümkündür: (Eckmann, 2005: 25, 26):

Çağatay Türkçesinde 13 vokal vardır: *a, â, e, é, ı, i, î, o, ô, ö, u, û, ü*. Bunlardan dört tanesi uzun vokaldir: *â, î, ô, û*. *ô* vokali Farsçadan, diğerleri ise her ikisinden alınmıştır. W. Radloff ise 19. yüzyılda kendi derlediği ve eski kaynaklardan yararlanıp çıkardığı kelimeleri bir araya getirerek 20. yüzyılın başlarında “*Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy*” adıyla üç cilt halinde yayımlamış ve bu çalışma içerisinde yukarıda söz edilen uzun vokallerin yanında Çağatay Türkçesinde uzun *e* (*ē*), uzun (*ō*) ve uzun (*ū*) bulunduğunu kaydetmiştir (Erbay, 2008: 14, 37, 38). Bu dönemdeki konsonantlar ise şunlardır: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ħ, j, k, ģ, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, ş, t, v, w, y, z*. W. Radloff'un sözlüğünde Çağatay Türkçesinin bazı asli kelimeleri içinde *ṭ* (ط) harfi de kullanılmıştır. Bu kelimelerin birçoğunun aynı zamanda Osmanlı Türkçesinde de bulunduğu bilinmektedir. Fatih ERBAY bu durumu “Muhtemelen sözlükte kelimenin Arap harfli yazılışlarında böyle bir karışıklık yaşanmış olmalıdır.” şeklinde izah etmiştir (Erbay, 2009: 114, 115).

Çağatay Türkçesi döneminde Türk dili ses bilgisi bakımından pek çok değişikliğe uğramıştır.

Aşağıda Çağatay Türkçesinin ses özellikleri hakkında yapılacak açıklamalar için *Çağatayca El Kitabı* (Eckmann, 2005: 26-42), *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Eckmann, 2003), *Çağatay Dili Hakkında Notlar* (Eckmann, 1958: 121-123), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ercilasun, 2005: 430-431), *Şiban Han Divanı* (Karasoy, 1998: 42-51), *Lutfi Divanı* (Karaağaç, 1997: XXXIV-XXXVI), *Türk Ansiklopedisi* (1963: 320-321), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (99-100), *Bâbur Divanı* (Yücel, 1995: 31-57), *Türk Dilleri* (Tekin, 1999: 40), *Çağataycanın Türk Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme* (Yılmaz,

2008: 12), *Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine* (Ölmez, 2003: 137-138), *Çağatay Türkçesindeki Eski Türkçenin İzleri* (Meltem ve Uçar, 2011: 1829-1831), *'Ubeydu'llah Han: Salavat-name ve Gayret-name* (Yıldırım, 2007: 112), *'Ubeydu'llah Han'ın İki Eseri: Sabr-name ve Şevk-name* (Yıldırım ve Büyükakkaş, 2007: 89-90), 16. Yüzyıl Şairi Rahi'nin Çağatayca Şiirleri (Büyükakkaş, 2009: 43) *Zakircan Furkan Eserler Mecmuası* (Dinçer, 2008: 119-120), *'Ubeydullah Han: Risale-yi Fi- Hakk-ı Mesail-i Vuzu* (Yıldırım, 2003: 128-131), *Mahbubü'l-Kulub* (Ölmez, 1993: 32-41) ve *Ali Şir Nevayî'ye Ait Bir Devavin Nüshası İncelemesi* (Karahana, 2009: 61-72) eserlerine başvurulmuştur.

2.4.1 Çağatay Türkçesinin Vokallerle İlgili Ses Özellikleri

Çağatay Türkçesinin asli kelimelerinde, kelime başında ve ilk hecede bütün vokaller bulunabilir. *o*, *ö* ve kapalı *e* (*é*) vokalleri sadece ilk hecede görülür ve ne ikinci ne de sonraki hecelerde rastlanabilir: *éşik* (kapı), *boldum* (oldum), *ölüm* (ölüm) gibi.

Tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi, Çağatayca kelimelerde de vokaller yan yana gelmediği için *dé-* (de-) fiil kökü ile *-il-* ve *-iş-* eklerinin yan yana gelen vokallerinin arası *y* ile doldurulur: *déyil-* (söylenil-, anlatıl-), *déyiş-* (söyleş-). Arapçadan alınan bir kelimenin yan yana gelen fakat arasında hemze (') bulunan iki vokali varsa, vokallerden birinin *i* veya *î* olması şartıyla bu hemzenin yerine de *y* getirilmektedir: *Nevâ'î* yerine *Nevâyî*, *ri'âset* (idare, hükümet) yerine *riyâset* gibi. İki vokalın yan yana gelişi (hiatus), diğer hallerde ise hoş karşılanmış gibidir: *te'essüf* (üzüntü, kader) gibi.

2.4.1.1 Vokal Uyumu

Vokal uyumu, Türkçenin en karakteristik özelliklerinden biridir. Bu uyum Çağatay Türkçesinde de, Arapça ve Farsça alıntı kelimeler dışında varlığını göstermektedir.

2.4.1.1.1 Kalınlık-İncelik Uyumu (Damak Uyumu)

Kalınlık-incelik kuralına göre bir kelimenin ya kalın ya da ince vokalleri vardır. Ancak Arap alfabesinde kalın ve ince vokaller için özel semboller yoktur. Bu nedenle kalın ve ince vokalli kelimeleri ayırmada hece içerisinde *ğ / k* veya *g / k* seslerinin varlığı ölçüt kabul edilir.

Bu uyum konusunda J. Eckmann, Çağatay Türkçesinin asli kelimelerindeki kalın – incelik uyumunun muhafaza edildiğini söylerken Bilal YÜCEL, Çağatay Türkçesinde bu kuralın bozulduğunu, Türkçe kelimelerde bile bazı eklerin kullanımında kalınlık –

incelik uyumunun olmayabildiğini belirtmiştir. Eckmann ise bu uyuma dair aykırılıkları klasik dönemde istinsah edilmiş yazmalarda müstensih tarafından yapılmış bir hataya bağlamıştır. Yakup KARASOY da, *Şiban Han Divanı*'ndan *ağzıŋ-ge* (ağzına), *azın-ge* (azına) *ķara-köl-ga* (Karagöl'e) *köŋlüm-ga* (gönlüme) örneklerini vererek bu divanda bazı Türkçe kelimelerde bu kurala uyulmadığını belirtmiştir.

Çağatay Türkçesine Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimelerde, *ğ* / *ķ* içeren kalın vokalli veya *g* / *k* içeren ince vokalli eklerin kullanılışı Çağatay Türkçesinin asli kelimelerindekinden farklıdır. *i* veya *î* vokalleri olan Arapça ve Farsça kelimelerin hepsinin, tercihen, kalın vokalli ekler almaları, genel bir kuraldır: *adem-ga*, *'âlem-ga*, *bâde-ga* gibi.

2.4.1.1.2 Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu (Dudak Uyumu)

Çağatay Türkçesindeki düzlük – yuvarlaklık uyumu tam gelişmiş olmayıp durumu aşağı yukarı Harezmi Türkçesindeki gibidir. Ancak Harezmi Türkçesine oranla karışık ve kural dışı şekillerin daha az olduğu söylenebilir. Çağatay Türkçesinde düzlük – yuvarlaklık uyumuna giren pek çok vokal ve ekin yanı sıra bu uyuma tezat teşkil eden pek çok aykırı kullanımı da görmek mümkündür.

Düzlük – yuvarlaklık uyumuna giren ekler ve yardımcı vokaller şunlardır:

- İyilik ekleri (ilk vokal): *baş-ım* (başım), *yüz-üŋ* (yüzün), *u-ŋız* (ayrıca) gibi.
- İkinci çokluk şahıs emir eki (ilk vokal): *kıl-ıŋ* (yapın), *tut-uŋuz* (tutun) gibi.
- Geçmiş zaman eki (ilk vokal): *al-dım* (aldım), *kör-düŋüz* (gördünüz) gibi.
- *-ığ* / *-ig* / *-uğ* / *-üğ* (□ *ıķ* / *ik* / *uķ* / *ük*): *sat-ığ* (satım), *öl-üğ* (ölü) gibi.
- *-ıl* / *-il* / *-ul* / *-ül*: *ķal-ıl* (kılın-), *tök-ül* (dökül-) gibi.
- *-ım* / *-im* / *-um* / *-üm*: *bil-im* (bilim), *öl-üm* (ölüm) gibi.
- *-ın* / *-in* / *-un* / *-ün*: *yağ-ın* (yağmur), *tüt-ün* (tütün) gibi.
- *-in* / *-in* / *-un* / *-ün*: *sığ-in* (sığın-), *kör-ün* (görün-) gibi.
- *-ınç* / *-inç* / *-unç* / *-ünç*: *ķal-ınç* (iş, fiil), *ķorķ-unç* (korku) gibi.
- *-ınçı* / *-inçi* / *-unçı* / *-ünçi* (ilk vokal): *bir-inçi* (birinci), *on-unçı* (onuncu) gibi.
- *-ıp* / *-ip* / *-up* / *-üp*: *al-ıp* (alarak), *kör-üp* (görerek) gibi.

- *-ıķ / -ik / -uķ / -ük: at-ıķ (meşhur ol-), yol-uķ (rastla-)* gibi.
- *-ış / -iş / -uş / -üş: bér-iş (veriş-), ķuç-uş (kucaklaş-)* gibi.
- *-ız / -iz / -uz / -üz: aķ-ız (akıt-), öt-üz (geçir-)* gibi.
- *-lığ / lig / luğ / lüg: uyat-lığ (utangaç, çekingen), ķayğu-luğ (kaygılı, üzüntülü)* gibi.
- *lıķ / lik / luķ / lük: yaķşı-lıķ (güzellik), tirig-lik (dirilik)* gibi.

Düzlük – yuvarlaklık uyumuna girmeyen ve sadece düz şekilleri olan ekler ve yardımcı vokaller ise şunlardır:

- Üçüncü şahıs iyelik eki: *kol-ı (kolu), küzgü-si (aynası)* gibi.
- Belirtme (akuzatif) eki: *ķuş-nı (kuşu), köz-i-n (onun gözünü)* gibi.
- Ayrılma (ablatif) eki: *töşük-tin (delikten)* gibi.
- Emir kipi ekleri: *oķu-gil (oku!), kör-gil (gör!)* gibi.
- Görülen geçmiş zaman eki: *oķu-dı (okudu), kör-di (gördü)*
- Öğrenilen geçmiş zaman eki: *oķu-muş (okumuş), öl-miş (ölmüş)* gibi.
- *-cı / -çi: ķoy-cı (çoban)* gibi.
- *-ğı / -ķı / -ki: burun-ğı (ilk, önceki), tün-ki (geceki, geceye ait)* gibi.
- *-ğına / -gine: ķuş-ğına (kuşcağız), kök-gine ve kök-kine (mavimsi)* gibi.
- *-(ılu)nçı / -(ilü)nçı (ikinci vokal): toķķuz-unçı (dokuzuncu), üç-ünçı (üçüncü)* gibi.
- *-sı / -si: ķavur-sı (kavrulmuş yün veya keçe), tüt-si (tütsü, duman)* gibi.
- *-sız / -siz: su-sız (susuz, susamış), küç-siz (güçsüz)* gibi.
- *-ıt / it: öl-it (salgın)* gibi.

Düzlük – yuvarlaklık uyumuna girmeyen ve sadece yuvarlak şekilleri olan ekler ve yardımcı vokaller ise şunlardır:

- Görülen geçmiş zaman birinci şahıs çoğul eki: *al-duķ (aldık), kel-dük (geldik)* gibi.

- Emir üçüncü şahıs: *gel-sün* (gelsin) gibi.
- *-duruK / -dürük*: *kalkan-duruK* (kalkan)
- Ettirgenlik eki: *al-dur-* (aldır-), *kés-tür-* (kestir-) gibi.
- *-ğu / -gü*: *al-ğu bér-gü* (alışveriş, ticaret) gibi.
- *-ğuç / -güç*: *çatla-ğuç* (sakız), *yélpi-güç* (yelpaze) gibi.
- *-gun / -gün*: *çap-gun* (çapul) gibi.
- *-gur / -gür*: *toyma-gur* (doymaz) gibi.
- *-gur- / -gür-*: *yat-gur-* (yatır-), *yét-kür-* (yetir-) gibi.
- *-guz- / -güz-*: *tür-güz-* (dirilt-) gibi.
- *-mtul*: *kara-msul* (karamsı) gibi.
- Soru eki: *taptı-mu* (buldun mu?), *kélgey-mü* (gelecek mi?)
- *-uK / -ük*: *aç-uK* (açık), *kés-ük* (kesik, kırılmış) gibi.
- *-ur- / -ür-*: *tat-ur-* (tattır-), *yit-ür-* (yitir-) gibi.

2.4.1.2 Vokal Değişmeleri

2.4.1.2.1 Vokal Daralması

e □ *é* (*i*?) değişmesi: Aslında *i~é* ve *é~i* değişmesi karşılıklı olarak Türk dilinin her döneminde görülmektedir. Bu durum Göktürk ve Uygur Türkçelerini takip eden Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde de karşımıza çıkar. Karahanlı dönemi eserlerinde aynı kelimenin hem *é* hem *i* ile yazıldığı görülmektedir (Semedli, 2008: 524). Kimi araştırmacılar, bu karışıklığın *i~e* ve *e~i* değişmesine dayalı olduğunu söylerken kimileri de Türkçenin ses yapısı için uygun olmayan Arap alfabesinde *e* ile *i* arasında bir ses durumundaki kapalı *e* (*é*) için özel bir işaret bulunmadığı için ortaya çıkan bir karışıklık olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Çağatay Türkçesi döneminde *e* sesi için daha çok *ɛ* harfinin bulunduğunu görüyoruz. Bu harfin Arapçada *y* sesini temsil ettiğinden birçok araştırmacı, *ɛ* harfini *i* olarak okumaktadır. J. Eckmann, bu harfin tam olarak ne ifade ettiği kesin bir şekilde ispatlanamadığını ama muhtemelen *e* ve *i*'nin her ikisinden farklı olup yarı açık bir *e*'yi temsil ettiğini belirtmiştir. Timur KOCAOĞLU, Ali Şir Nevâî'nin *Muḥâkemetü'l-*

Luġateyn adlı eserinde, Arapça y (ﻱ) harfiyle yazılan Türkistan sahası Türkçe metinlerinde bu Arapça y harfinin aslında Türkçe metinlerde üç ayrı vokal sesi karşıladığını çok açık bir şekilde belirttiğini göz önünde bulundurarak Çağatay Türkçesinde “e □ i değişmesi” diye bir şey olmadığını, ﻱ harfinin é olarak okunması gerektiğini ileri sürmüştür (KOCAOĞLU, 2003: 266-281).

2.4.1.2.2 Vokal Düzleşmesi

- o □ a: *olar* □ *alar* (onlar), *uş-ol* □ *uşal* (işte o), *soġuġ* □ *savuş* (soğuk) gibi.
- ö □ e: *öyle* □ *eyle* (öyle) gibi.
- u □ a: *ķorķut-* ~ *ķorķat-* □ *ķorķat-* (korkut-), *ortu* □ *orta* (orta) gibi.
- u □ ı: *sayu* □ *sayı* (sayı) gibi.
- ü □ e: *süñük* □ *süñek* (kemik) gibi.
- ü □ i: *birü* □ *biri* (biri), *bedük* □ *biyik* (büyük), *sebinçü* □ *sevinçi* (müjde) gibi.

2.4.1.2.3 Vokal Yuvarlaklaşması

a. Kök Vokalinin Yuvarlaklaşması (Gerileyici Benzeşme):

İlk hecenin düz vokali, bazen ikinci hecenin yuvarlak vokalinin etkisiyle yuvarlaklaşır:

- u'nun etkisiyle a □ o: *acun* □ *ocun* (dünya), *asru* □ *osru* (çok fazla) gibi.
- ü'nün etkisiyle e □ ö: *egsüt-* □ *öksüt-* (sarhoş ol-, mest ol-), *teşük* > *töşük* (delik) gibi.
- ü'nün etkisiyle i □ ü: *tilkü* □ *tülkü* (tilki), *incü* □ *üncü* (inci) gibi.

Bazı durumlarda ilk hecenin etkisiyle ikinci hecedeki düz vokalin yuvarlaklaştığı görülür:

- ü'nün etkisiyle i □ ü: *süçig* □ *çüçük* (tatlı) gibi.
- u'nun etkisiyle ı □ u: *ķurı-* □ *ķuru-* (kuru-), *okı-* □ *oku-* (oku-) gibi.

Karahanlı ve Harezmi Türkçesindeki w sesinin önünde bulunan kök hecenin e vokali, bazen yuvarlaklaşma eğilimi gösterir:

ew □ öy (ev), ewröl- □ öyröl- (dön-, çevril-), gibi.

b. Eklerin ve Yardımcı Vokallerin Yuvarlaklaşması (İlerleyici Benzeşme)

Bu benzeşme, şu hallerde kelime sonundaki dudak konsonantının etkisiyle ortaya çıkar:

- v ile biten fiillerden sonra: *ķav-duŋ* (eziyet ettin), *sév-ün-* (sevin-), gibi.
- v ile biten isimlerden sonra genellikle yuvarlaklaşma olmaz: *év-im* (evim), *ikev-niŋ* (her ikisinin), *ķav-lıg* (meşhur) gibi.
- *av* (*au*) diftongunu içine alan kelimelerden sonra yuvarlaklaşma olur. Bu yuvarlaklaşmanın nedeni, çift dudak *w* sesinin Arapçada bir yuvarlak vokal olmasıdır: *cevr-ünŋ* (eziyetin), *ķavl-uŋ* (sözün), *tavr-um* (tavrım) gibi.

2.4.1.2.4 Vokal İncelmesi

Türkçenin genelindeki incelme eğilimine paralel olarak şu kelimelerdeki *ı* vokali, *i*'ye değişmiştir:

it (it, köpek), *buŋ* □ *miŋ-* (bin-), *ıd-u ber-* □ *yiber-* (gönder-) gibi.

2.4.1.2.5 Vokal Kalınlaşması:

Aşağıdaki iki örnekte olduğu gibi ince *i* vokalleri, *ı*'ya değişmiştir:

isiglik □ *ısıgılg* (sıcaklık), *isit-* (sıtmaya tutul-, ısıt-) □ *ısıtma* (sıtma, hastalık ateşi).

2.4.1.3 Vokal Düşmeleri

a. Kelime Başında Vokal Düşmesi: *iyiber-* □ *yiber-* (gönder-) gibi.

b. Ortada Vokal Düşmesi:

- Konsonantla biten ve ek alıp üç heceli duruma gelen bazı kelimelerde, vurgusunu kaybeden orta hecenin vokali düşer. Muharrem Ergin, orta hece vokalinin düşmesinin nedenini şöyle açıklar: “İkiden fazla heceli gramer birliklerinde sonunda konsonant olmayan orta hece vokalinin çok defa düştüğü görülür... Üzerine basılmayan, üzerinde durulmayan, söylenişine hususi bir dikkat gösterilmeyen orta hece vokali kendisini her zaman muhafaza edemez ve bir çok defa düşer veya değişir” (Ergin, 2008: 51, 57). *ağız-ı* □ *ağzı* (ağzı), *boğaz-ıdın* □ *boğzıdın* (onun boğazından), *élig-i* □ *élgı* (onu eli) gibi.

- Vokalle biten bazı edatlar, yine vokalle başlayan bir kelimeyle vezin gereği veya kalıplaşma yoluyla birleşirken, vokalini kaybeder. J. Eckmann, bu ses olayına “çıkarma” adını vermiştir: *ki + âhîrî’l-emr* □ *k’âhîrî’l-emr* (...ki işin sonu), *ni + üçün* □ *nüçün* (niçin), *ve + éy* □ *v’éý* (ve ey) gibi.

c. Sonda Vokal Düşmesi

- *-ağu / -egü* ses grubunun sonundaki vokal düşer, konsonant da *v* sesine değişir: *biregü* □ *birev* (biri), *ikegü* □ *ikev* (ikisi), *yarağuluğ* (uygun, fırsat) □ *yarav* (yarar, fayda) gibi.
- *-yu / -yü* zarf-fiil ekinin vokali düşer: *körmey bilmey* (görmeden bilmeden), *istey durur* (istemektedir), *diy almas min* (söyleyemem) gibi.
- *Bâbur Divanı*’nda bir örnekte vokalin düşme eğiliminde olduğu görülür: *ķanyu* □ *ķayu* □ *ķay* (hangi).

2.4.1.4 Vokal Türemesi

Sedalı sedasız olmayan son çift konsonantların arasında bir vokal türemesi meydana gelmiştir: *‘ayn* □ *‘ayın* (ع harfi), *Ĥîzr* □ *Ĥîzır* (Özel isim), *Ķaysâr-ga* □ *Ķaysârıga* (Kaysar şehrine) gibi.

2.4.2 Çağatay Türkçesinin Konsonantlarla İlgili Ses Özellikleri

Çağatay Türkçesindeki öz Türkçe kelimelerde *c, j, ‘* sesleri bulunmaz; *ŋ* sesi ise yabancı kelimelerde bulunmaz, *ŋ* konsonantı dışında bütün konsonantları yabancı kelimelerin her yerinde bulunur. Çağatay Türkçesindeki öz Türkçe kelimelerde *f, ğ, g, ħ, l, ŋ, r, ş, v, z* konsonantları, kelime başında bulunmaz. *n* sesi, kelime başında sadece *né* (ne) kelimesinde bulunur. Birbirine yakın sedalı ve sedasız konsonantlar, birbirini benzeştirmeye eğilimlidir.

2.4.2.1 Konsonant Değişmeleri

2.4.2.1.1 Dudak Konsonantları: *b / p, v / f, m*

- Kelime başındaki *b* konsonantı, genellikle korunur: *bolmas* (olmaz), *bar* (var), *bar-* (git-) gibi.
- *b* konsonantı, geniz sesinden önce bazı kelimelerde *m*’ye dönüşür: *bén* □ *mén* (ben), *banbuķ* □ *mamuķ* (pamuk), *bolça-* □ *molça-* (bir zaman tayin et-) gibi.

- *b* □ *w* □ *v* değişmesi: *ab* □ *aw* □ *av* (av), *çab* □ *çaw* □ *çav* (ün, şöhret), *seb-* □ *sew-* □ *sev-* (sev-), gibi. *yalbar-* (yalvar-) kelimesinde, kelime ortasındaki *b* korunmuştur. Bu kelime Çağatay Türkçesinde varlık gösteren bir tarihi izdir.. *sub* □ *suw* kelimesindeki son harf olan *b*, *w* düşer: *sub* □ *suw* □ *su*.
- *v* □ *y* değişmesi: *ev* □ *öy* (ev), *évür-* □ *öyür* (çevir).
- İki vokal arasındaki *p* korunur: *çapış-* (konuş-), *köpelek* (kelepek) *öpül-* (öpül-) gibi.
- *p* □ *f* değişmesi: *toprak* □ *tofrağ* (toprak), *yaprağ* □ *yaфраğ* (yaprak), *oprağ* □ *ofrağ* (giyecek, elbise) gibi.

2.4.2.1.2 Diş Konsonantları: *d* / *t*, *s*

- Kelime başındaki *t* konsonantı genellikle korunur: *tağ* (dağ), *tal* (dal), *tüş* (düş, rüya) *tol-* (dol-), *tök-* (dök-) gibi.
- Kelime başındaki *t*, birkaç kelimedede *d*'ye dönüşür: *tagı* □ *dağı* (ve, dahi, de), *tég* □ *dék/g* (gibi), *tegürü* □ *dégrü* (kadar, dek) gibi.
- İki vokal arasındaki *t*, genellikle korunur: *ata-* (ad ver-), *étel-* (edil-), *kutul-* (kurtul-) gibi.
- Karahanlı ve Harezmi Türkçelerine *ḏ* (ذ) olarak geçen eski Türkçenin kelime içi ve sonundaki *d* sesi, Çağatay Türkçesinde *y*'ye değişir: *aḏaḏadağ* □ *ayağ* (ayak), *aḏır-ladır-* □ *ayır-* (ayır-), *iḏliḏi* □ *eye* (sahip, efendi), *kaḏguḏkaḏgu* □ *kaygu* (kaygı) gibi.
- Vokalle başlayan birkaç kelimedede, *d/ḏ* den gelen *y*, *g*'ye dönüşür: *ıḏi* □ *ége* (sahip, efendi), *eder* □ *éger* (eyer), *idiz* □ *eḏiz* □ *egiz* (yüksek) gibi.
- Kelime başındaki *s* bir benzeşme sonucu olarak *ç*'ye dönüşür: *süçüg* □ *çüçüg* (tatlı), *seçen* □ *çiçen* (söz ustası).

2.4.2.1.3 Diş-Damak Konsonantları: *ş*, *ç*, *y*

- *t*'den önceki *ç*, bazen *ş*'ye dönüşür: *açtı* □ *aştı* (açtı), *içton* □ *ıştan* (içe giyilen), *kuçtı* □ *kuştı* (kucakladı) gibi.
- *ş* □ *ç* değişmesi: *seş-* □ *siç-* (çöz-)

- Kelime başındaki *y* düşmesi veya kelime başında *y* bulunmayan şekli kullanılması: ıdlan- (kok-, kokla-), ıl (yıl), ılan (yılan), ıldırım (yıldırım), üz- (yüz-) gibi.

2.4.2.1.4 Gırtlak Konsonantları *ğ / k, g / k, ħ*

- Kelime başındaki *k* ve *k* korunması: *kéç-* (geç-), *kérek* (gerek), *köç-* (göç-), *köküs* (göğüs), *kaç-* (kaç-), *kal-* (kal-), *kan* (kan) gibi.
- İki vokal arasındaki *k*, olduğu gibi korunur, şu örneklerde ise *ğ*'ye dönüşür: *aķar* □ *ağar-* (ağar-), *saķın-* □ *sagın-* (sakin), *taķı* □ *tağı* (dahi ve) gibi.
- Bazen *k* □ *ħ* değişmesi görülür: *aķşam* □ *aħşam* (akşam), *toķsan* □ *toħsan* (doksan), *toķta-* □ *toħta-* (dur-), *kirpik* □ *kirpiħ* (kirpik) gibi.
- *k / ğ* □ *w* □ *v* değişmesi: *soĝıķ* □ *sawuķ* □ *savuķ* (soğuk), *taķaĝu* □ *tawuķ* □ *tavuķ* (tavuk), *yogurķan* □ *yavurķan* (yakın) gibi.
- *ğ, k / g* düşmesi: *eşkek* □ *éşek* (eşek), *kergek* □ *kérek* (gerek), *tamĝaķ* □ *tamaķ* (damak) gibi.
- *-aĝu / -egü* □ *av / ev* değişmesi: *buzaĝu* □ *buzav* (buzağı), *altaĝu* □ *altav* (her altısı), *ysaĝu* □ *ysav* (sıra, çizgi, yol) gibi.
- *ğ* □ *k* değişmesi: *aĝrıĝ* □ *aĝrıķ* (hasta, dertli), *ķatıĝ* □ *ķatıķ* (katı), *tuĝ-* (doğ-) □ *tuķķan* (kardeş) gibi.
- İşlek eklerin başındaki gırtlak konsonantı korunması: *yol-ĝa* (yola), *al-ĝan* (alan), *al-ĝaç* (alınca), *al-ĝuçi* (alıcı) gibi.
- Kelime sonundaki *ğ / g* ile *k / k* seslerinin yakınlığından dolayı tam bir karışıklık meydana çıkmıştır: *ķatıĝ / ķ* (katı, sert), *kuruĝ / ķ* (kuru), *satıĝ / ķ* (satış), *olmaĝ / ķ* (olmak), *sarıĝ / ķ* (sarı) gibi.
- *ħ* türemesi: *ar-* □ *ħar-* (yor-), *ürk-* □ *ħürk-* (ürk-)

2.4.2.1.5 Ön Damak Konsonantları: *r, l, n*

- *r* düşmesi: *birle* □ *bile* (ile), *érmes* □ *émes* (değil), *érse* □ *ése* (ise), *ķurtul-* □ *ķulut-* (kurtul-) gibi.
- *l* düşmesi: *keltür-* □ *kitür-* (getir-).

- *Zamir n'sinin düşmesi*: ev-i-n-de □ ev-i-de (evinde), çağ-ı-n-da □ çağ-ı-da (çağında), ot-ı-n-dın □ ot-ı-dın (ateşinden) gibi. Ancak manzum metinlerde vezin gereği, zaman zaman *zamir n'sinin* kullanıldığı örnekler de vardır: cûy-ı-da □ cûy-ı-n-da (irmağında), kol-ı-da □ kol-ı-n-da (kolunda) (Abik, 2007: 62)

2.4.2.2 Konsonant Yer Değiştirmesi (Metatez)

Şu örneklerde yer değiştirme olur: *örget* □ *öğret-* (öğret-), *yamğur* □ *yağmur* (yağmur), *toktavul* □ *totkavul* (garnizon).

2.4.2.3 Konsonant ikizleşmesi

Sayı isimleri gibi bazı kelimelerde konsonant ikizleşmesi görülür: *iki* □ *ikki* (iki), *yéti* □ *yétti* (yedi), *sékkiz* □ *sékkiz* (sekiz), *toğuz* □ *toğğuz* (dokuz), *bağa* □ *bağğa* (kurbağa), *sakal* □ *sakğkal* (sakal), *katık* □ *katığk* (katı)

2.4.2.4 Hece Düşmesi

Barır □ *bar* (vardır, var), *-turur* □ *-dur / -tur*, *ayağığaça* □ *ayağıça* (baştan ayağa), *toynağığaça* □ *toynağıça* (toynaklarına kadar) gibi.

2.5 Çağatay Türkçesindeki Arapça Unsurlar Hakkında Bazı Notlar

Hami-Sami dillerinden olup Cahiliye döneminde yazılan meşhur muallakat şiirlerinde tam tekâmülüne gelen Arap dili, İslamiyetle birlikte din ve uygarlık dili olmaya başlamıştır. Arapça, yüzyıllarca din, uygarlık, bilim ve sanat dili olmakla birlikte Arap olmayan bazı Müslümanlar bile ana dillerini zaman içinde unutarak Arapçayı kullanmaya ve yazmaya başlamışlardır. Nitekim söz konusu dil, Mısır'da Kıbtca ve Yunancayı, Şam Bölgesinde Yunancayı, Tunus, Cezayir ve Fas'ta ise Berber dillerini yenip ortadan kaldırmıştır (El-Cenabi, 1981: 6). Farsçayı ise ciddi şekilde etkisi altına almış ve beş yüzyıl gibi zaman diliminde Farsçadaki etkisini yüzde ellilerin üzerine çıkarmıştır. Türklerin İslamiyeti kabulüyle başlayan kültürel etkileşimde ise Arapçadan Türkçeye kelime geçişi öncelikle Farsça kanalıyla olmuş, daha sonra doğrudan doğruya Arapçadan Türkçeye kelime geçişi devam etmiştir (İşler, 2006: 36).

İslâm kültürünün parlak dönemi olan Ortaçağ'da bilim dili Arapça idi. Farklı milletlere mensup İslâm bilim adamları eserlerini Arapça yazmışlardır. Bu nedenle Arapça ilim dili olarak çok gelişmişti. Osmanlı döneminde tek tük bilimsel eser Türkçe yazılmış ise

de Türk bilim adamları çoğunlukla eserlerini Arapça yazmaya devam etmişlerdir (Öner, 1992: 3, 4). Bu bakımdan Arap dili Türk coğrafyasında sürdüğü hüküm bakımından karlı çıkmıştır, ancak öte yandan eserlerini Arapça yazan Türk bilim adamlarının bu tutumu Türkçenin bir bilim dili olma ihtimalini geciktirmiştir.

2.5.1 Arap Alfabeti

Arap alfabesinin oluştuğu yer ve zamanın şimdiye kadar meçhul olduğunu ya da Estrangelo yazısından geliştiğini ileri süren araştırmacılar bulunsada, bugünkü bilgilerle M.S. 2.-4. yüzyıllarda, Arabistan'ın kuzey batısıyla Ürdün'ün batısında yaşamış Sami asıllı Nebati kavminin yuvarlak hatlı yazısından geliştiği görüşü oldukça yaygındır. Sonradan Aramileşmiş Arap soylu Nebatilerin, Suriye'yle Arabistan arasındaki sınır bölgesinde kurdukları krallıkta, M.Ö. 150 – M.S. 150 arasından kullandıkları bu alfabe, Sami yazı sisteminin en önemli kollarından biri olmuştur (User, 2006: 95).

Hız. Muhammed döneminde Kûfî ve Nesih olmak üzere iki çeşide ayrılan ve Sami yazısı gibi sağdan sola doğru yazılıp harfleri sadece konsonantları gösteren Arap yazısı, başlangıçta 22 konsonant harften oluşurken sonrasında Arapçanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere 6 harf daha eklenmiştir. Bu harfler: (ث, خ, ذ, ض, ظ, غ) harfleridir. Araplar, ayrıca Sami alfabesindeki *samek* (sameḥ) harfini bırakmış, buna karşılık *ṣḥ* (ش) harfini noktalamış, bunun noktasız şekline de *sḥ* (س) demişlerdir (Tekin, 1997: 73). Bu eklemeler yapıldıktan sonra Arap alfabesindeki harf sayısı 28 olmuştur. (User, 2006: 96)*.

Arap harflerinin hepsi eskiden noktasızdı. Daha sonra, belki de Süryanî alfabesi örnek alınarak Arap yazısında birbirine çok benzeyen harfleri ayırt edici noktalar (bir, iki ve üç nokta) kullanılmaya başlanmıştır. Süryanî yazısından alınmış başka yenilik de hareke (vokal işaretleri) sistemidir. Başlangıçta harflerin üst, iç ve alt kısımlarına konulan noktalardan oluşan bu hareketler, asıl harflere ait olan ve çoğu kez siyah mürekkeple yazılan noktalardan ayırt edilmek için kırmızı, yeşil, sarı ve mavi olmak üzere dört renkte mürekkeple yazılırdı (Tekin, 1997: 74). Daha sonra nokta şeklindeki bu hareketler bırakılmış ve bugünkü şekiller kullanılmaya başlanmıştır. Bugünkü şekilli hareke sistemi (fetha, zamme, sükûn, şedde, esre ve medd), 8. yüzyılda El-Halîl Bin Ahmed El-Farahîdî tarafından icat edilmiştir (User, 2006: 96).

* Sami dillerindeki elif (ا), Arapçada hemze ismini almıştı. Üstün ile hemze birleşerek a olunca, bu sese elif denmişti.

Türkler, Farslar, Pakistanlılar gibi bazı milletler, İslamiyeti kabul ettikten sonra eski alfabelerini değiştirerek Arap alfabesine geçmişlerdir. Dillerinde yer alıp Arap alfabesinde bulunmayan konsonantlar içinse Arap alfabesine yeni harf ekleme yolunu tutmuşlardır. Arap alfabesindeki harf sayısını genişletmişlerdir. Mesela Farslar, *p* konsonantı için پ, *ç* konsonantı için چ, *j* konsonantı için ج ve *g* konsonantı için گ harflerini icat ederek Arap alfabesine 4 harf daha eklemişlerdir. Türkler ise, kendilerine ait bir konsonant olan, dolayısıyla Arap alfabesinde bulunmayan *nazal n* (ŋ) için □ harfini icat etmişlerdir. Böylece Türklerin kullandıkları Arap alfabesi 34 harfe yükselmiştir.

Arap Alfabesi Türklerce, Karahanlılar döneminden (10. yüzyılın başları) 20. yüzyılın başlarına kadar aşağı yukarı bin yıl kullanılmıştır. Arap Alfabesinin kullanıldığı dönemlerde, Arap alfabesi Türk dilinin ses yapısı için elverişli olmayıp birtakım sesler ifadede yetersizlik gösterdiği için sonraki dönemlerde yazım sistemi ve Türkçede kullanılan sesleri tespit etme konularında pek çok karışıklıklar ve problemler ortaya çıkmıştır. Bu karışıklık ve sorunların temel sebeplerini *Türk Dili ve Arap Alfabesi* (Korkmaz, 1991: 14-17), *Arap Alfabesinin yetersizliği* (Hacıeminoğlu, 1991: 21) *Alfabe ve Eski Alfabemiz Üzerine* (Tulum, 1991: 25-26) ve *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi* (Özkan, 2009: 62) kaynakları ışığında şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Arapça ile Türkçenin birbirinden farklı dil ailelerinden gelmeleri.
- Arapçanın esas itibarıyla yapısında konsonant harflerinin hâkim olduğu bir dil olması, dolayısıyla Türkçeye ihtiyacı olmadığı ظ, ط, ع, ء, ث, ح, ذ, ص, ض gibi konsonant harflerini kazandırması. Buna karşılık, yapısı vokallere dayanan Türk dilinin ise vokalleri karşılayabilen vokal harflerini Arapçada bulmaması.
- Arap Alfabesinde sadece üç tane uzun vokal harfi bulunması, dolayısıyla Arap alfabesi gibi üç vokali olan bir alfabenin Türkçe metin okumayı zorlaştırması.
- Arap Alfabesindeki kef (ك) harfinin k, g ve ŋ seslerini karşılaması, dolayısıyla bu alfabeye Türkçe metinleri okumak zor olması.

20. yüzyılın başlarından itibaren Latin alfabesi, Türk dünyasında Arap alfabesinin yerini alarak yaygın hale gelmeye başlamıştır. 1928'den beri Latin alfabesini kullanmakta olan Türkiye Türklerinin yanı sıra bu alfabe, Kıbrıs, Batı Trakya (Yunanistan), Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Finlandiya Türkleri tarafından da kullanılmaktadır. Irak

Türkmenleri ise, *Kardaşlık* dergisinin bir bölümünü, 1964-1971 arasında Latin alfabesiyle çıkarmışlardır. Sovyetler Birliğindeki Türk boyları 1920'lerden 1937-1940 yıllarına kadar; Çin'deki Uygur ve Kazak Türkleri de 1954-1978 yılları arasında değişik tiplerde Latin Alfabeleri kullanmışlardır (Ercilasun, 2005: X). Ancak Arap alfabesinin Türk dünyasındaki kullanımı, Çin'deki Uygur ve Kazak Türkleri; İran'daki Azeriler ve Türkmenler; Irak Türkmenleri ve Afganistan'daki Özbekler ve Türkmenler tarafından sürdürülmektedir (Özkan, 2009: 62).

2.5.2 Çağatay Türkçesinde Arapça Unsurlar

Göktürk Türkçesinde, özel isimler hariç, yabancı unsurlarla bulunmamakla birlikte Uygur Döneminde Türkçeye yabancı unsurlar girmeye başlamıştır. Arapça kelimelerin ve unsurların Türkçeye ilk girdiği dönem ise Arap Alfabesinin Türk Dünyasında kullanılmaya başlandığı Karahanlı dönemidir. Bu dönemde uygarlığın değişmesinin bir gereği olarak İslami kavramlar Türk düşünce ve edebiyatına girmeye başlamıştır. Böylece Arapça ve Farsça kelime geçişi yavaş yavaş meydana gelmiştir.

Hakaniye Türkçesi de denilen Karahanlı Türkçesi ve ondan sonraki dönem olan Harezmi Türkçesi döneminde de Arapça ve Farsça unsurların çoğaldığı bilinmektedir. Bunun asıl sebebi ise Farsçanın Selçuklular, Harezmsahlılar, Çağataylılar gibi Türkler tarafından devlet ve edebiyat dili; Arapçanın ise ilim dili olarak kullanılmasıdır. Bu durum, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinin devamı kabul edilen Çağatay Türkçesinde devam etmiştir. Ancak söz konusu dönemde Farsça unsurlar, Arapça unsurlardan daha fazladır. Fuad KÖPRÜLÜ, Çağatay Türkçesinin konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı Timurlular döneminde, Türkçe, Farsça ve Arapçanın durumlarını şöyle anlatır: “Moğol devrinde olduğu gibi, Timurlular devrinde de Farsça, ilim dili sıfatı ile Arapçanın ehemmiyetini azaltmış, resmi dil olarak, Türkçenin yanında, birincilik mevkiini daima muhafaza etmiş, edebi dil olarak da, yalnız Farslar tarafından değil, Türkler, hatta birçok prensler ve emirler tarafından da Türkçeden daha fazla kullanılmıştır” (Köprülü, 1988: 287). Türklerin Fars kültürüne açılmaları ve Farsça bilmelerinin asıl sebebi ise özellikle Horasan şehirleri ve köylerinde, Farsların sayıca Türklerden daha fazla olmasıdır (Köprülü, 1988: 299-300).

Çağatay Türkçesinin klasik döneminde bu üç dilin pozisyonları aynen devam etmekle birlikte “Ali Şir Nevâî'nin yaşadığı yüzyılda Türkistan'la Hindistan'da öyle bir devlet sistemi ve cemiyet teşkilatı vücuda getirilmişti ki, bu yeni âlemin siyasi rehberliği

Türklerle, ilim ve fen rehberliği ise Arap ve Fars dillerine terk edilmişti. Bilindiğine göre bu iki dilden Arap dili, İslam âleminin din dili olmuş, Fars dili ise Türklerin muhitine girerek, edebiyat dili mahiyetini almıştı” (Caferoğlu, 1984: 217). Bu sebeple Çağatay Türkçesi, Farsça ve Arapçanın ister istemez etkisinde kalarak kelime ve gramer bakımından kaçınılması mümkün olmayan bir alışverişe girmiştir. Ancak Arapçaya kıyasla Farsça unsurların daha yoğun olduğu görülür. Farsça unsurlar Çağatay Türkçesi döneminde gerek dil ve gerekse edebiyat bakımından Arapça unsurlardan daha ziyade iz bırakmıştır. Buna yoğun Farsça etkisine rağmen Arapça etkisi de göz ardı edilemeyecek kadar güçlüdür. *Üss-i Lisân-ı Türkî* ve *Abuşka* gibi bu dönemde yazılan sözlüklerde ve Ali Şir Nevâî’nin Türk şiiriyle ilgili olarak yazdığı *Mizânu’l Evzân* eserinde kullanılan dil, edebiyat ve şiir vezinleri terimlerinin Arapça olması bunu görebilmek için önemli delillerdir.

Çağatay dönemindeki konuşma dili ise durum daha farklıdır. XVI yüzyıl yazarlarından olup o zamanda vazgeçilmez bir şahsiyet sayılan Ebü’l Gazi Bahadırhan, *Şecere-i Türk* eserinde *Çağatay Türkîsi* terimini Timurlular döneminde Arapça ve Farsça kelimeleri içine alan yazı dili anlamında kullanmıştır. Bundan o dönemdeki konuşma dilinin yazı diline göre çok daha ayrı olduğunu çıkarmak mümkündür.

Türk dilinin alışverişi sırasında ortaya çıkan bir diğer dil unsuru ise yabancı kelimelerin alınması ile ortaya çıkan galatlardır. Öyle ki bunlarda bazıları Türkçe asıllı kelimeleri bile etkilemiştir. Yanlış kullanılan bu kelimeler, Osmanlı döneminde yaşayan dilciler tarafından sözlük haline getirilen eserlerde ele alınmıştır. Emin EMİNOĞLU, *Galat Sözlükleri ve Mehmed Hamîd Efendi’nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler* adlı eserinde 21 sözlük eserden bahsederek bu sözlüklerdeki Türkçe asıllı kelimelerin yabancı unsurlar etkisiyle yanlış kullanıldığı bazı durumları zikretmiştir:

- Arapça ek alan Türkçe kelimeler: (*gidiş-at, var-iyet*)
- Farsça ek ya da edat alan Türkçe kelimeler: (*dil-baz, boru-zen, iş-güzar*)
- Arapça kelimelerle birleşen Türkçe kelimeler: (*man-kafa*)
- Farsça kelimelerle birleşen Türkçe kelimeler: (*ak-şam, balık-hane*)
- Türkçe kelimelerin Farsça kurala göre yapılan tamlamalarda yer alması: (*resm-i geçit, donanma-yı hümayûn*)

- Türkçe kelimelerin arasına Farsça edatların getirilmesi: (*ay be ay, gün be gün*)
- Arapça ve Farsça kelimelere fazladan eklenen Türkçe ekler: (*Arabî-ce, Farisî-ce, şamdan-lık, çaydan-lık*)
- Arapça kelimelere isimden isim yapma eki getirilmesi: (*tekâud-lük*)
- Sıfat derecelendirmelerine ayrıca Türkçe unsurların kullanılması: (*daha âlâ, en akdem*) (Eminoğlu, 2011: 998-1000, 1003-1004).

Osmanlı ve Azeri Türkçesinin çağdaşı olan Çağatay Türkçesinde yabancı unsurların etkisinden dolayı galatlara ve ses, anlam ve yazım bakımından değişikliklere uğrayan pek çok yabancı kelimeye rastlanmaktadır. Sonuç olarak Arapçanın Çağatay Türkçesi üzerindeki etkisinin bu doğrultudaki durumunu şöylece ortaya koymak mümkündür:

- Çağatay Türkçesinde, nadir olarak Uygur alfabesi ile birlikte, Arap alfabesi kullanıldığı için Türkçede bulunmayan ع, ء, ذ, ط, ظ, ث, ح gibi harfler Çağatay Türkçesine kazandırılmıştır.
- Arapça kelimeler, Türkçeye girince Çağatay Türkçesine â, î ve û uzun vokallerini kazandırmıştır.
- Arapça çoğul eki alan Türkçe kelimeler, Radloff'un sözlüğünde yer almıştır: (beg-ât, bilg-ât, il-ât) (RS)
- çA, LU ekleri anlamında kullanılan Arapça isimden sıfat î eki, bazen Türkçe kelimelere fazladan eklenir: *Türkîtili* (Türk dili).
- Bir kelimedede Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç unsur bulunabilir: (*bî nihâyet-lığ, bî-edeb-lığ, bî-ñürmet-lığ*). (MK)
- -v ile biten veya -au difyongunu içeren Arapça kelimelere eklenen eklerin ilk vokali yuvarlaklaşır. Bunun asıl sebebi, bu seslerin Arapçada çift dudak w'si olup yuvarlak bir vokal durumunda olmasıdır: *afv-uñ* (affin), *tavrum* (tavrim) gibi.
- Bazı Arapça ve Farsça kelimelerle yardımcı fiiller kullanılır: *fayide kıl-* (faydalı ol-, faydalan-), *iñhar et-* (göster-) gibi.

- Sıfata eklenmesiyle yapılan *rağ / rağ / rek* karşılaştırma ekinin Arapça ve Farsça karşılaştırmalara da eklendiği görülür: *esağ* (daha doğru) + *rağ* (daha, daha çok) > *esağ-rağ* (daha doğru) gibi (ÇEK).
- Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın eserlerinden ikilemelerin oluşum bakımından Arapça-Arapça, Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe, Arapça-Farsça ve Farsça Arapça olmak üzere beş şekilde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır: '*acîb u ğarîb* (acayip), *yasal u tarîb* (düzen tertip), *ğabğ u tüzük* (yasa), '*ağl u boş* (akıl mantık), *ârâm u karâr* (bekleme) gibi (Ceylan, 2009).

III. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE YAZIM VE SES BAKIMLARINDAN DEĞİŞEN ARAPÇA KELİMELER

Yukarıda anlattığımız gibi Karahanlılar döneminde Orta Asya Türklerinin islamiyeti kabulleriyle birlikte baş gösteren Arap alfabesi kullanımı ve Farsça kanalıyla Arapça kelimeler Türkçeye girmeye başlamıştır. Uygur dönemi eserlerinde Budizm ve Manihaizm’le ilgili Sanskritçe kelimeler İslamiyet’le de Türk diline ve düşünce hayatına Arapça ve Farsça pek çok kelime girmiş ve çoğunlukla orijinal şekillerine sadık kalınarak yazı diline dahil edilmiştir.

Tarihi seyir içerisinde Arapça; Türkçeye yazım, ses ve anlam olmak üzere üç açıdan etki etmiştir. Yazım ve ses bakımından etkileri şu şekilde incelemek mümkündür:

3.1 Çağatay Türkçesinde Yazım bakımından Değişen Arapça Kelimeler

Farsçada yer alan Arapça kelimelerin bir kısmı Farsçanın yapısına uygun şekilde yazım değişmesine uğramış vaziyettedir. Türkçede yazım değişmesine uğrayan Arapça kelimeler de, birkaç istisna dışında, Farsçadan alınmış ve bu dildeki şekillerine sadık kalınarak kullanılmıştır.

3.1.1 Arapçada Son Harfi *Yuvarlak t* (ٹ) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde *Yatık t* (ت) Olarak Yazılan Kelimeler

Arapçada kelimenin sonuna gelen *yatık* (ت) ve *yuvarlak* (ٹ) olmak üzere iki çeşit *t* harfi vardır. Bildiğimiz ve yukarıda zikredildiği gibi Arapça, Türkçeden hem köken hem de yapı bakımından farklı aileden geldiği için *yatık* ve *yuvarlak t*’nin yazım kurallarını anlatmakta fayda görülmeyeceğini düşünüyoruz. Fakat şunu zikretmek gerekiyor ki geçmiş zaman kipinde teklik birinci kişi, erillik teklik ikinci kişi ve dişillik teklik üçüncü kişi ekleri de olarak kullanılan *Yatık t* (ت), yazılması gerektiği durumlarda, her

zaman *t* olarak telaffuz edilir. Dişillik eki de kullanılan *yuvarlak t* (ö) ise, yazılması gerektiği durumlarda üzerinde durulduğu zaman *a* veya *e* olarak telaffuz edilir; ancak *yuvarlak t* kendisinden önce elif harfi (l) gelirse üzerinde durulduğu halde *t* olarak telaffuz edilir. Yuvarlak dediğimiz *t*, tamlamalarda olduğu gibi, üzerinde durulmadığı zaman da *t* olarak telaffuz edilir (<http://www.alfaseeh.com/vb/showthread.php?t=17185>).

Arap harfli Türkçe metinlerde ise *yuvarlak t* (ö), kullanılmamış ve onun yerine ya *güzel h*'ye (s) benzeyen noktasız *yuvarlak t* ya da *yatık t* (ث) yazılmıştır*. Sadece bazı Arapça kalıp kelimelerde (kelime grubu), nadir olarak iki noktalı *yuvarlak t*'nin kullanıldığı görülmüştür.

leyletü'l- kıadr (ليلة القدر): Kadir gecesi (LD).

Arap harfli Türkçe metinlerde *yuvarlak t* yerine kullanılan *yatık t*, orijinal telaffuzu gibi *t* olarak telaffuz edilir, dolayısıyla *yuvarlak t* yerine kullanılan *yatık t*'yi içeren kelimelerde, *yatık t* olan son harfinden önce elif harfi gelen kelimeler dışında, bir ses değişmesi, söz konusudur. Aşağıda verilen ve Çağatay Türkçesinde kullanılan kelimelerde, *yuvarlak t* □ *yatık t* değişmesi olmuştur.

‘âdet (عادة) □ Ar. ‘âde (عادة): Görenek, gelenek, usul, tabiat, alışkanlık. (ÇT, HM, BD, SH)

âyet (آية) □ Ar. âye (آية): 1. Kur'an-ı kerim'in herhangi bir cümlesi 2. Alamet, belirti, iz, nişan. (SH, HM, ŞHD, LD, ÇT, ME)

cennet (جنة) □ Ar. cenne (جنة): Cennet, uçmak. (ÇEK, ŞHD, SH, BD, ME)

ğurbet (غربت) □ Ar. ğurbe (غربة): Yurdundan ya da yakınlarından ayrı olma, gariplik, yabancılık. (BD, ÇEK, HM, ŞHD, SH)

hâcet (حاجة) □ Ar. hâce (حاجة): İhtiyaç, lüzum, gereklilik, muhtaçlık. (LD, ÇT, ŞHD, SH, HM, BD)

* Kelime sonunda gelen *yuvarlak t* harfi gibi bazı Arapça harflerin yazılış değişmesi, Türkçede değil, Farsçada meydana gelmiştir. Arapça kelimelerin birçoğu, Orta Asya Türkçesine Farsça kanalıyla geçtiği nedeniyle, *yuvarlak t* harfinin yazılış değişmesine uğrayan Arapça kelimeler, vâkı'at (واقعت) ve vâkı'a (واقعه) gibi çift yazılış şekilli bazı örnekler dışında, Farsçada nasıl yazılmışsa Türk dilinde de ona göre yazılmıştır.

- ḥayât (حيات) □ Ar. (حياة): Hayat, ömür. (BD, SH, HM, LD, ŞHD, ÇEK)
- icâzet (اجازت) □ Ar. icâze (إجازة): İzin, ruhsat. (HM, ME, ÇT)
- ḳâmet (قامت) □ Ar. ḳâme (قامة): Boy, kamet. (BD, ME, ÇT, ŞHD, SH, LD)
- keşret (كثرت) □ Ar. keşre (كثرة): Bolluk, sıklık, çokluk. (SH, BD, HM, ÇT, ÇEK)
- melâmet (ملامت) □ Ar. melâme (ملامة): Ayıplama, kınama. (BD, ŞH, LD, ÇT, SH, ME)
- naşîḥat (نصيحت) □ Ar. naşîḥa (نصيحة): Öğüt, nasihat. (ME, BD, HM, LD, ŞHD)
- siyâset (سياست) □ Ar. siyâse (سياسة): 1. Siyaset, kurnazca iş ve hareket 2. Ceza, bir suçun karşılığı olan durum. (HM, ME, ÇT)
- şûret (صورت) □ Ar. şûre (صورة): Biçim, görünüş, kılık, şekil, tarz, usul. (HM, BD, ME, LD, ŞHD, ÇT, SH)
- şiddet (شدت) □ Ar. şidde (شدة): Sertlik, şiddet; fazlalık, sıklık. (BD, ÇEK, ÇT, SH)
- şikâyet (شكايت) □ Ar. şikâye (شكاية): Sızlanma, yakınma. (LD, ŞHD, ÇT, BD)
- ṭarâvet (طراوت) □ Ar. ṭarâwe (طراوة): Tazelik, taze olma. (LD, ÇT)
- vaḥdet (وحدت) □ Ar. waḥde (وحدة): Yalnızlık, teklik, birlik. (BD, HM, LD, ŞHD, ÇT, ÇEK)
- vâḳı‘at (واقعت) □ Ar. wâḳı‘a (واقعة): Olaylar, hadiseler. (ÇT)
- zekât (زكات) □ Ar. (زكاة): Dini sadaka, zekât. (ÇEK, LD, ÇT)
- zînet (زينت) □ Ar. zîne (زينة): Süs, bezek (ŞHD, ME, ÇT, SH)

3.1.2 Arapçada Son Harfi Yuvarlak *t* (ة) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde Güzel *h* (ه) Olarak Yazılan Kelimeler

Yukarıda söz edildiği gibi bazı *yuvarlak t*'ler, Türk dilinde *güzel h*'ye benzeyen noktasız *yuvarlak t*'ye dönüşür ve üzerinde durulsa da, durulmasa da, her zaman *a* veya *e* olarak telaffuz edilir:

- cümle (جملة) □ Ar. cumle (جملة): 1. Cümle 2. Bütün, hep. (ME, HM, BD, ÇEK, ŞHD, LD, ÇT, SH)

cür'a (جرعه) □ Ar. cur'a (جرعة): Bir damla, yudum. (ÇT, LT, ŞHD, ÇEK, BD, HM, ME)

elbette (البتة) □ Ar. (البتة): Elbette, Mutlaka. (HM, BD, ÇEK, LD, ÇT, SH)

fitne (فتنة) □ Ar. (فتنة): 1. Fesat, ara bozma, karışıklık, kargaşa 2. Güzel yüz, güzel göz.

(ÇEK, BD, LD, ŞHD, ÇT)

ğamze (غمزه) □ Ar. (غمزة): Süzgün bakış. (BD, LD, ŞHD, ÇT)

hâle (هالة) □ Ar. (هالة): Ay ve güneş etrafında görülen parlak daire. (ŞHD, LD, BD)

hasene (حسنه) □ Ar. (حسنه): İyilik, iyi hal. (HM)

hayme (خيمة) □ Ar. (خيمة): Çadır. (ÇEK, SH, LD, ŞHD)

Ka'be (كعبة) □ Ar. (كعبة): Kâbe. (LD, ŞHD, HM, BD, ÇT, SH)

kible (قبلة) □ Ar. (قبلة): Namaza başlarken yönelinen taraf. (HM, SH, BD, LD, ŞHD, ÇT)

lahza (لحظة) □ Ar. (لحظة): bir anlık bakış, bir an. (ÇT, BD, ÇEK, ME, LD, ŞHD)

ma'reke (معركة) □ Ar. (معركة): Savaş meydanı. (ŞHD)

neşve (نشوة) □ Ar. neşwe (نشوة): İçki neşesi. (ÇEK)

şavma'a (صومعة) □ Ar. şavma'a (صومعة): İbadet yeri, tekke, hücre (ŞHD, ÇT)

silile (سلسلة) □ Ar. (سلسلة): Arda arda gelen şeylerin meydana getirdiği sıra; ocak. (HM,

ME, LD, ŞHD, ÇT, SH)

şu'le (شعلة) □ Ar. (شعلة): Alev, ateş alevi. (SH, ÇEK, ÇT, LD, ŞHD, BD, ME)

tefrika (تفرقة) □ Ar. tefrike (تفرقة): Ayrılma, ayrılık. (BD, LD, ŞHD, SH, ÇT)

tuḥfe (تحفة) □ Ar. (تحفة): Armağan, hediye. (HM, ŞHD, LD, ÇT)

zerre (ذرة) □ Ar. (ذرة): Zerre, pek ufak parça. (HM, BD, ME, SH, LD, ŞHD, ÇT)

ziyâde (زيادة) □ Ar. (زيادة): Çok, fazla, aşırı. (ŞHD, LD, ÇT)

3.1.3 Arapçada Son Harfi İki Noktalı y (ي) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde Noktasız y (ى) Olarak Yazılan Kelimeler

y harfi (ي), Arapçada her zaman iki noktalıdır. Farsça ve Türkçede ise durum farklıdır. Kelime başı ve ortasında gelen y harfi, Arapçadaki gibi iki noktalı yazılmakla birlikte,

kelime sonunda gelen y harfi, Farsça ve Türkçede noktasız yazılmıştır. Bu yazım değişmesi, Farsçanın bir etkisidir ve Farsça ve Türkçede elf-i maksûre (ى) olmadığı için, ي imlası fazlalık olarak değerlendirilmiş ve sadece noktasız y (ى) yeterli görülmüştür:

a‘cemî (اعجمى) □ Ar. (اعجمي): Acemi, beceriksiz. (ŞHD)

âdemî (ادمى) □ Ar. (ادمي): İnsan, İnsanlık. (ÇT, ÇEK, ŞHD, LD, BD, ME)

‘Alî (على) □ Ar. (علي): Hz. Ali. (BD, ME)

bârî (بارى) □ Ar. (باري): Yaratıcı, Yaratan. (Allah). (HM, ŞHD)

benî (بنى) □ Ar. (بني): Oğullar. (ŞHD, LD, BD, ÇT, HM, ME)

cenûbî (جنوبى) □ Ar. (جنوبي): Güneyli, güneyle ilgili. (ÇEK)

cismânî (جسمانى) □ Ar. (جسماني): Cisimle ilgili. (ÇEK)

ebedî (ابدى) □ Ar. (ابدي): Sonu olmayan, sonsuz. (ŞHD)

ezelî (ازلى) □ Ar. (ازلي): Öncesiz, başlangıçsız. (ŞHD)

hakîkî (حقيقى) □ Ar. (حقيقي): Hakiki, gerçek. (ÇT, BD, ÇEK, SH)

hâlî (حالى) □ Ar. (حالي): Hâlâ, şimdi. (ŞHD)

ilâhî (الهى) □ Ar. (الهي): İlâhi, ey Allah (BD, SH, ŞHD, HM, ÇT, LD)

küllî (كلى) □ Ar. (كلي): Bütün, hep, tamamen. (ÇEK)

mesnevî (مثنوى) □ Ar. (مثنوي): Mesnevi, beyitlerle yazılan uzun manzume. (ÇEK)

nebî (نبى) □ Ar. (نبي): Peygamber, (BD, ME, HM, SH)

nefsânî (نفسانى) □ Ar. (نفساني): Beden isteğiyle ilgili. (ÇEK)

neşrî (نثرى) □ Ar. (نثري): Nesirle ilgili, nesirde. (ÇEK)

rubâ‘î (رباعى) □ Ar. (رباعي): Rubai. (ÇEK)

şer‘î (شرعى) □ Ar. (شرعي): Kanuna uygun, İslam kanunlarıyla ilgili. (ÇEK)

şimâlî (شمالى) □ Ar. (شمالي): Kuzeyli, şimali. (ÇEK)

3.1.4 Hemzesiz Yazılan Kelimeler

Kelime ortasında ve sonunda telaffuz edilmesi zor olan hemze sesi (ء), Arapçada bir konsonant değerinde olup üç illetli harften biridir. Bu illetli harflerin en büyük özelliği, kendisinden önce bir vokal gelince onunla birleşip uzun vokale değişmesidir (Tokatlı, 2008: 602). Bu durumda, Arapçada hemze okunarak yazılmaya devam eder, ancak Orta Asya Türkçesinde, lü'lü' (لولو), te'hîr (تأخير), te'sîr (تأخير), te'vîl (تأويل) gibi bazı örneklerde, kelime ortasında okunmadan yazılırken, diğer kelimelerde yazılmaz ve kendisinden önce gelen vokal uzun okunarak hemze sesi hiç okunmaz. Farsça ve Türkçede hemze sesi olmadığı için, Arapça hemze kelime başında ve sonunda düşer. Dolayısıyla bu durumda da bir ses değişmesi söz konusudur:

a'dâ (اعداء) □ Ar. a'dâ' (اعداء): Düşmanlar, yağılar. (ÇT, LD, BD, RHMV)

'anḳâ (عنقا) □ Ar. 'anḳâ' (عنقاء): İsmi olup cismi olmayan efsanevi kuş. (ŞHD, ÇT)

belâ (بلاء) □ Ar. belâ' (بلاء): Fenalık, kötülük, zarar, gam, keder, musibet. (ÇT, LD, ŞHD, ÇEK, HM, ME, BD)

cewzâ (جوزا) □ Ar. cewzâ' (جوزاء): İkizler burcu, semanın kuzey yarım kulesinde görülen

iki parlak yıldızlı burç. (ÇT)

cüz (جز) □ Ar. cuz' (جزء): Kısım, parça, bölüm. (ME, BD, LD, ÇT, RÇŞ)

denî (دنى) □ Ar. denî' (دنىء): Alçak, rezil. (ŞHD, SH)

ebnâ (ابنا) □ Ar. ebnâ' (ابناء): Oğullar. (ÇT, HM)

eşyâ (اشياء) □ Ar. eşyâ' (اشياء): Nesneler, olan şeyler. (LD, ÇEK, ÇT, SH)

fidâ (فدا) □ Ar. fidâ' (فداء): Gözden çıkarma, uğruna verme, kurban etme. (LD, ŞHD, BD,

ÇT, ME, SH)

fuḳarâ (فقرا) □ Ar. fuḳarâ' (فقراء): Fakirler, yoksullar. (ÇT)

ḥaṭâ (خطا) □ Ar. ḥaṭâ' (خطأ): Yanlış, yanlışlık, yanılma, kabahat, kusur. (LD, ŞHD, BD,

ÇT, SH, HM, RHMV)

ibtidâ (ابتدا) □ Ar. ibtidâ' (ابتداء): İlk, en önce, en başta, başlangıç. (HM, LD, ŞHD, ÇT,

SH)

kîmyâ (كيميا) □ Ar. kîmyâ' (كيميا): Kimya. (ŞHD)

lû'lu' (لولو) □ Ar. lu'lu' (لولو): İnci. (ŞHD)

müessir (موثر) □ Ar. mu'essir (موثر): İz bırakan, hükmünü yürüten, çok hissedilen,
dokunan, dokunaklı. (BD, ŞHD)

müheyyâ (مهيا) □ Ar. muheyye' (مهيا): Hazır, hazırlanmış, amade. (ÇT, ÇEK, LD, ŞHD)

mümin (مومن) □ Ar. mu'min (مؤمن): İman etmiş, Müslüman. (ME, BD, LD, ŞHD, SH)

rây (راي) □ Ar. re'y (رأي): Fikir, rey, inanç, görüş. (ÇEK, ŞHD, LD, ME, HM, BD)

riyâ (ريا) □ Ar. riyâ' (رياء): Özü ve sözü bir olmayan, iki yüzlülük. (ÇEK, SH, ÇT)

ziyâ (ضيا) Ar. ziyâ' (ضياء): Işık, Aydınlık. (ŞHD, ÇT, SH)

3.1.5 Hemze y'ye Değişen Kelimeler

Eğer hemze üçlü kökte (sülas-i mücerred ثلاثى مجرد) asli ses ise, kelimenin diğer çekimlerinde aynen kalır. Arapça ecvef üçlü kökün fail şeklinde 'illetli harf (v, y) hemzeye dönüşür (غائب\غائب, مول\مائل). Farsçada hemze olmadığı için bu kelimeler *gayib*, *mayil* okunmuş, dolayısıyla hemze de y sesi değerinde olmuştur. Hatta *yi* birleşik seslerinin iki imlası olmasına rağmen okunuşları daima *yi* şeklindedir (نوايى \ نوائى)*. Farsçadan bir etki sonucu bu durum, Çağatay Türkçesinde de görülmekte ve hiçbir zaman hemze olarak ne yazılmakta ne de okunmaktadır. Bunun için burada ses değişmesi vardır:

'acâyib (عجايب) □ Ar. 'acâ'ib (عجائب): Acayip, şaşılabacak şey. (BD, ŞHD, LD)

'alâyık (علائق) □ Ar. 'alâ'ık (علائق): alakalar, dünya ve madde ile ilgili şeyler. (SH,
ŞHD, BD, ME)

'âyid (عايد) □ Ar. 'â'id (عائد): İlgili, ilgi, geri dönen, geri dönüş. (BD)

dâyim (دايم) □ Ar. dâ'im (دائم): Devamlı, Sürekli, her vakit. (ÇEK, ŞHD, LD, ME, HM,
SH, BD, RHMV, EM)

dâyire (دايره) □ Ar. dâ'ire (دائرة): Daire, çember (ME, BD, ÇEK, LD, SH)

evâyil (اوايل) □ Ar. ewâ'il (اوائل): Önceleri, başlangıçta. (ÇEK, HM)

* Bu konuyu Prof. Dr. Ümit Tokatlı'dan öğrenmiş bulunuyoruz.

fâyide (فايده) □ Ar. fâ'ide (فائدة): Fayda, yarar, kazanç. (BD, HM, ME, SH)

ğarâyib (غرايب) □ Ar. ġarâ'ib (غرائب): Garip şeyler. (ŞHD)

ġâyib (غايب) □ Ar. ġâ'ib (غائب): Kayıp, görünmeyen. (BD, ŞHD)

ħalâyıķ (خلائق) □ Ar. ħelâ'ıķ (خلائق): İnsanlar, halk, ahali, yaratılmış, yaratık. (HM, BD, ŞHD, SH, ÇT)

ħamâyil (خمائل) □ Ar. ħamâ'il (خمائل): Bağ, kayış. (BD, LD, ŞHD)

hâyil (حایل) □ Ar. hâ'il (حائل): Perde, engel, mani. (ÇT, LD, ŞHD, BD)

lâyıķ (لايق) □ Ar. lâ'ıķ (لائق): Yakışan, yakışır, uygun. (ÇT, SH, ŞHD, LD, ME, HM, BD, AG, MAF)

mâyî (مايى) □ Ar. mâ'î (مائي): Mavi. (ŞHD)

mâyil (مايل) □ Ar. mâ'il (مائل): Meyilli, istekli, taraflı. (ÇT, ÇEK, LD, ŞHD, SH)

meşâyiḥ (مشايخ) □ Ar. meşâ'ıḥ (مشائخ): Şeyhler. (ÇEK)

nâyib (نايب) □ Ar. nâ'ib (نائب): Vekil, birinin yerine geçen. (ME, ÇT, ŞHD, LD, SH)

sâyil (ساييل) □ Ar. sâ'il (سائل): Dilenci, Soran. (BD, LD, ŞHD)

şâyî (شايى) □ Ar. şâ'i (شائع): Duyulan, bilinen. (ÇEK)

ṭavâyif (طوائف) □ Ar. ṭawâ'if (طوائف): güruhlar, bölükler. (ŞHD)

3.1.6 Arapçada Son Harfi Elf-i Maksûre (ى) İken, Genellikle Türk Dilinde, Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde Elf-i Memdûde (l) Olarak Yazılan Kelimeler

Kelime sonundaki elif harfinin Arapçada elf-i maksûre (ى) ve elf-i memdûde (l) olmak üzere iki yazılış şekli vardır. Türk dilinde, elf-i memdûdenin yazılışında değişiklik yapılmamakla birlikte, elf-i maksûrenin bazen Arapçadaki orijinal şekli gibi bazen de elf-i memdûde olarak yazıldığı görülmektedir. Orijinal yazılışında elf-i maksûre içeren hevâ (هوا, هوى), mevâ (ماوى, ماوى), mevlâ (مولى, مولا) gibi bazı kelimeler, Çağatay Türkçesinde elf-i maksûre (ى) ve elf-i memdûde (l) olmak üzere iki şekilde yazılmıştır. Özel isimler gibi elf-i maksûre (ى) ile biten bazı kelimeler de Arapçada yazıldığı gibi Çağatay Türkçesinde de yazılmıştır. Orijinal yazılışında son harfi elf-i maksûre bulunan fakat Çağatay Türkçesinde elf-i memdûde ile biten bazı kelimeler, aşağıda örnek olarak verilmiştir:

a‘lâ (اعلا) □ Ar. (على): En, daha yüksek (ÇT, HM, ŞHD)

ḍuḥâ (ضحا) □ Ar. (ضحى): Kuşluk vakti, Kur’an-i Kerim’in Duha suresinin 1. Ayetine telmih. (ŞHD)

evlâ (اولا) □ Ar. awlâ (اولى): Daha iyi, daha uygun, daha layık. (HM)

ḥelwâ (حلو) □ Ar. ḥalwâ (حلى): Un, yağ ve şekerden yapılan bir tatlı, tatlı. (ME, LD, ÇT)

hevâ (هوا) □ Ar. hawâ (هوى): Heves, istek, arzu. (ÇT, ŞHD, BD, ME)

hüdâ (هدا) □ Ar. hudâ (هدى): Doğru yol, hidayet. (LD, RHMV)

mâcerâ (ماجرا) Ar. mâ carâ (ما جرى): Hadise, olay, macera. (BD, ÇT, LD, ÇEK)

me’vâ (ماوا) □ Ar. ma’wâ (مأوى): Yurt, mesken, makam, sığınılacak yer. (BD)

Mevlâ (مولا) □ Ar. Mawlâ (مولى): Allah. (ŞHD, MAF)

mu‘allâ (معلا) □ Ar. (على): Yüce, yüksek. (ŞHD)

muḳtedâ (مقتدا) □ Ar. (مقتدى): Örnek tutulan, önde bulunan, kendisine uyulan. (LD, HM, MK)

muḳtezâ (مقتضا) □ Ar. (مقتضى): Gerekli olmuş, gerekli olan (BD)

muşaffâ (مصفا) □ Ar. (مصفى): Süzülmüş, temizlenmiş. (ŞHD)

muşallâ (مصلا) □ Ar. (مصلى): Cami civarından cenaze namazı kılınan yer. (HM)

mübtelâ (مبتلا) □ Ar. mubtelâ (مبتلى): Sıkıntıya düşmüş, derde düşmüş. (BD, ÇEK, ME,

ÇT, LD, ŞHD, RÇŞ, AG)

nemâ (نما) □ Ar. (نمى): Büyüme, uzama. (ŞHD, ÇT)

rızâ (رضا) □ Ar. (رضى): Hoşnutluk, memnunluk. (ÇT, LD, BD, ÇEK, ME)

şabâ (صبا) □ Ar. (صبي): Gün doğusundan esen hafif rüzgâr, sabah meltemi. (ÇT, LD,

ŞHD, ÇEK, BD, AG, MK)

sivâ (سوا) □ Ar. siwâ (سوى): Başka, gayri. (ÇT)

temennâ (تمنا) □ Ar. (تمنى): Dilek, istek, temenni. (LD, ŞHD)

3.1.7 Son Harfinin altındaki Tenvîn (Nûnlama) işareti (ـَ) Yerine Noktasız y Kullanılan Kelimeler

Tenvîn (nûnlama), kelimenin sonuna yazılmadan ses olarak eklenen sükûnlu bir nûn'dur (ن) ve şu üç sembolle gösterilmektedir: (ـَ), (ـِ), (ـِ). Bu üç işaret, irab (cümle tahlili) bakımından benzediği harekenin görevini yapmaktadır. Tenvînin üç çeşidi vardır:

1. Sarf tenvîni
2. Belirsizlik tenvîni
3. Yer alma tenvîni: Bu çeşit tenvin cümle, kelime ve harflerin yerlerini alarak onları gizli hale getirmektedir, bunun için bu çeşit tenvîne “yer alma tenvîni” adı verilmiştir (El-Galayînî, 1993: 10-11).

Arapça, yapısına göre çekimli (tasrifli) diller arasında yer almaktadır. Bilindiği gibi tasrifli dillerde kelimelerin telaffuzu, bazen de yazılış şekli bile, yerden yere değişir. Bu konuda Arapça, güzel örnek olarak alınabilir. Arapçanın irabında (cümle tahlilinde) her kelimeye dört işareti gelebilir:

1. Raf': Raf'ın zamme (ـَ), vav (و), elif (ل) ve nûn (ن) olmak üzere dört işareti vardır. Bunun temeli ise zammedir.
2. Nasb: Nasbın üstünün (ـِ), elif (ل), ya (ي), esre (ـِ) ve nûn'un silinmesi olmak üzere beş işareti vardır. Bunun temeli ise üstündür.
3. Carr: Carrın esre (ـِ), üstünün (ـِ) ve ya (ي) olmak üzere üç işareti vardır. Bunun temeli ise esredir.
4. Cezm: Cezmin sükûn (ـِ), son harfin silinmesi ve nûn'un silinmesi olmak üzere üç işareti vardır. Bunun temeli ise sükûndur (Galayînî, 1993: 20-21).

Aşağıda örnek olarak verilen y ile biten kelimelerde, asıl olarak yazım bakımından, y'nin noktasız oluşundan başka bir değişiklik yoktur ve içerdiği y orijinaldir. Fakat bu kelimeler, sadece nasb durumu dışında, her zaman y'siz yazılıp y'nin yerini yer alma tenvîni alır (Galayînî, 1993: 11). Farsçada ve Türk dilinde aşağıdaki kelimeler, y'yi her durumda bulundurmıştır.

‘âlf (على) □ Ar. ‘âlin (على): Yüce, ulu, yüksek. (HM, SH, LD, ŞHD)

- bâkî (باقى) □ Ar. bâkîn (باق): Daimi, kalıcı, ebedi, sonsuz. (LD, ŞHD, ÇT, BD)
- esâmî (اسامى) □ Ar. esâmin (اسام): İsimler, adlar. (BD, HM)
- fânî (فانى) □ Ar. fanîn (فان): Ölümlü, geçici. (ŞHD, LD, ÇT, ÇEK, HM)
- hâdî (هادى) □ Ar. hâdin (هاد): Hidayet eden, doğru yola gösteren. (ÇEK, SH)
- kâdî (قاضى) □ Ar. kâdîn (قاض): Kadı, hâkim. (ÇEK, ŞHD)
- ma‘ânî (معانى) □ Ar. ma‘anîn (معان): Manalar, anlamlar. (BD, HM, ME)
- mâzî (ماضى) □ Ar. mâzîn (ماض): Geçmiş, mazi. (ME)
- muğannî (مغنى) □ Ar. muğannîn (مغن): Teganni eden, şarkı söyleyen. (HM)
- muḳavvî (مقوى) □ Ar. muḳawwîn (مقو): Yardımcı. (ÇEK)
- müncelî (منجلى) □ Ar. muncelin (منجل): Parlayan, parlak. (BD)
- mürebbî (مربى) □ Ar. murebbîn (مرب): 1. Terbiye eden 2. Koruyucu, efendi. (LD, ME)
- müstağnî (مستغنى) □ Ar. mustegnin (مستغن): Doygun, gönlü çok; çekingen, nazlı (BD)
- müttakî (متقى) □ Ar. muttakîn (متق): Takva sahibi. (ŞHD)
- râvî (راوى) □ Ar. râwîn (راو): Rivayet eden, hikâye anlatan. (ÇT)
- râzî (راضى) □ Ar. râzîn (راض): Rıza gösteren, kabul eden. (SH, LD, ÇT, BD, ME)
- şâfî (صافى) □ Ar. şâfîn (صاف): Duru, temiz, katkısız. (BD, ÇT, ŞHD, LD, RHMV)
- sâkî (ساقى) □ Ar. sâkîn (ساق): Kadeh, içki sunan. (ÇEK, ŞHD, LD, BD, ÇT, HM)
- terakḳî (ترقى) □ Ar. terekḳîn (ترق): İlerleme, yükselme. (LD, BD)
- vâdî (وادى) □ Ar. wâdîn (واد): 1. İki dağın arasındaki uzun çukur, bir nehrin aktığı yer, yatak. 2. Alan, yol. (ÇEK, ŞHD, LD, BD, ÇT, HM, SH)

3.1.8 Başka Durumlarda yazımı Değişen Kelimeler

Bir kurala tabi olmayan değişmeler, Çağatay Türkçesinde müstensih hataları, galat-i meşhur, ses etkisi gibi durumlardan kaynaklanmıştır. Bu yazım değişmelere uğrayan bazı kelimelerin iki yazılış şekilleri vardır. Aşağıda bazı kelimeler buna örnek olarak verilmiştir:

ayâr (ايار) □ Ar. ‘iyâr (عيار): “Ayar, derece” anlamlarına gelen bu kelimenin ilk harfi olan ‘ (ع), muhtemelen telaffuzunun zor olması nedeniyle, *Babür Divanı* eserinde düşürülmüştür. Diğer eserlerde ise bu kelime, yazım bakımından bir değişmeye uğramamıştır. (BD)

ba‘zı (بعضى) □ Ar. ba‘z (بعض): “Bazı, birkaç” anlamlarıyla kullanılan bu kelimenin sonuna, Farsça tamlama eki olup ı vokali olarak okunmuş bulunan (ى) harfi eklenmiş. (ŞHD, ÇEK, HM, SH, MAF)

dünye (دنيه) □ Ar. dunyâ (دنيا): “Dünya” anlamına gelen bu kelimenin son harfi olan uzun a’nın (â) yerini güzel h’ye benzeyen noktasız yuvarlak t (ت) almıştır. Böyle bir yazılış, *Şiban Han Divanı* eserinde sadece bir yerde bulunmuştur. Bu yazılışa aynı eserde veya başka Çağatayca eserlerde rastlanmamıştır. (ŞHD)

encûm (انجوم) □ Ar. encum (انجم): “Yıldızlar” anlamıyla kullanılan kelime, *Şiban Han Divanı* eserinde zammenin yerini alıp waw yazılan uzun u (û) ile vezin gereğinin uzunluğa neden olduğunu göstermiştir (Karasoy, 1998: 49). (ŞHD)

hârîş (حارص) □ Ar. hârîş (حريص): “Hırslı, tamahkâr” anlamlarında kullanılan kelimedede h (ح) ile r (ر) arasında uzun a (ا) harfi eklenmiş, r (ر) ile ş (ص) arasındaki y ise atılmıştır. (ŞHD)

imîn (ايمين) □ Ar. emîn (امين): “Emin, emniyette, korkusuz” anlamlarıyla Çağatay Türkçesinde kullanılan *imîn* kelimesinin ilk harfinden sonra, e □ i değişmesi sonucu, y (ي) harfi getirilmiştir. Aynı eserde buna benzer bir olaya rastlanmaktadır. *İmkân* kelimesi امکان şeklinde orijinal imlası ile yazılırken; ایمكان şeklinde de yazılmıştır. (ŞHD)

kafeş (قفص) □ Ar. kafaş (قفص): “Kafes” anlamına gelen bu kelimenin son harfi ş (ص), muhtemelen Türk dilinde س – ص harf ayırımı olmadığı için yerini s’ye (س) bırakarak kendisinden önceki a’nın e’ye dönüşmesine neden olmuştur. (LD, BD, ÇEK, HM, ME, ÇT)

keten (كتن) □ Ar. kettân (كتان): “Keten kumaşı” anlamıyla kullanılan bu kelimenin çift t’nin birisi atılıp tek t değerinde kullanılarak uzun a (â) □ e değişmesi nedeni ile a (ا) harfi olmadan keten (كتن) hale gelmiştir. (ME, LD)

kullâb (قلاب) □ Ar. kullâb (كئلب): “Çengel, kanca” anlamlarına gelen bu kelimenin ilk harfi k (ك), Çağatay Türkçesinde k’ye (ق) dönüşmüştür. (HM, LD, MK)

mübtedî (مبتدى) □ Ar. mubtedî' (مبتدا): “Yeni başlayan” anlamıyla kullanılan kelimenin sonundaki hemze düşmesinin etkisiyle *a* (ا) harfi yerine noktasız *y* (ى) harfi kullanılmıştır. Yukarıda hemze düşmesi konusunda anlattığımız gibi bu durumda olan örnekler sadece hemze düşer ve *a* (ا) kalır. (BD, HM)

ra'ûf (رؤف) □ Ar. (رؤف): “Merhamet edici, esirgeyici” anlamlarına gelen kelimenin ortasındaki hemzesiz *waw* (و) atılmıştır. (ŞHD)

Şayrebî (صيربي) □ Ar. Şayrefî (صيرفي): “İşini bilir, kurnaz” anlamlarıyla kullanılan bu kelimenin *f* (ف) harfi, *Mağzenü'l-Esrâr* eserinde *b*'ye (ب) dönüşmüştür. (ME)

Şıbrü'l-ḥisâb (صبر الحساب) □ Ar. Şıfru'l-ḥisâb (صفر الحساب): “Hesabın sıfırı” anlamına gelen bu kalıp kelimedeki *sıfr* kelimesi, yine *Mağzenü'l-Esrâr* eserinde de *f* □ *b* değişmesine uğrayarak *sıbr* olmuştur. (ME)

ṭâvus (طاوس) □ Ar. ṭâwûs (طاووس): “Tavus” anlamına gelen bu kelimenin ortasındaki ikinci *waw* (و) atılmıştır. (ŞHD, LD)

zâd (ذاد) □ Ar. zât (ذات): “Kişi, kendi” anlamlarıyla kullanılan bu kelimenin *t* harfi yerine, muhtemelen müstensih'in yaptığı bir hata sonucu, *d* yazılmıştır. Ancak çoğu zaman orijinali gibi zât şeklinde yazılmıştır. (ÇT)

3.2 Çağatay Türkçesinde ses bakımından Değişen Arapça Kelimeler

Bir kelimenin bir dilden başka dile geçerken ses bakımından bazı değişmelere uğraması çok normal bir olgudur. Hatta bazı kelimeler, ait olduğu dilin içerisinde ses değişmelerine normal olarak uğramaktadır. Türkçenin tarihi devirlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde geçen Arapça kelimelerin bazıları, Türkçenin ve Türkçenin alıntısında ara dil olan Farsçanın ses yapısına uymak için konsonant ve vokal olmak üzere iki çeşit ses değişmesine uğramıştır.

3.2.1 Konsonantı Değişen Kelimeler

Arapçada bulunup Çağatay Türkçesinde telaffuz edilemeyen konsonantlar, çift konsonantın birisinin düşmesi ve tenvînin yerine uzun *a* (â) kullanılması olmak üzere Çağatay Türkçesinde üç temel konsonant değişmesi meydana gelmiştir.

3.2.1.1 Arapçada Yer Alıp Türkçede Telaffuz Edilemeyen Konsonantlar

Dünyada bir dilde bulunan konsonantların diğer dillerin her birinde, aynı sayıda ve aynı değerde, yer almaması çok doğal ve muhakkak bir olgudur. Arapçadaki *da* (ض) ve Türkçedeki *nazal n* (n) gibi bazı konsonantlar sadece bir dilde bulunabilir. Bunun için Türkçenin Arapçada hâkim olan bazı konsonantlara yer vermemesi çok normaldir. Orta Türkçede yer almayan Arapça konsonantları tespit etmek konusundaysa Türk Dünyasında en önemli eserlerden birisi *Divânü Lugâti't Türk* eserini kaleme alan Kaşgarlı Mahmud en büyük yardımcısıdır.

Divânü Lugâti't Türk'ün giriş bölümünde Kaşgarlı Mahmud, Türkçedeki konsonantlar hakkında bilgi verip Arapça konsonantlardan hangilerinin Türk dilinde yer alıp almadığına değinmiştir. Kaşgarlı Mahmud, Türk dilinde yer almayan Arapça konsonantları şöyle tespit eder:

1. ث konsonantının yanında ıtbak (اطباق) konsonantları (ض, ط, ظ), hiçbir Türk dilinde yoktur.
2. Boğaz (gırtlak) konsonantlarından olan (ع, هـ, ح) konsonantları da, birkaç istisna dışında, bulunmaz (Atalay, 1992: 9).
3. b (ب) ile f (ف) arasında söylenen v (ف), Türklerce kullanılır, ancak Oğuzlar ve onlara yakın olanlar, Arapçadaki w kullanılır. Mesela Tükler *av* (اف), Oğuzlar ise *aw* (او) derler (El-Şağârî, 1915: 33).

ث, ح, ذ, ض, ط, ظ harflerinin ses karşılıkları Türkçenin ses kadrosunda olmadığı için, bu harfler Türkçe kelimelerde kullanılmamıştır, ancak sonraları ص ve ط harfleri kalın vokal içeren Türkçe kelimelerde, özellikle ön ses durumunda kullanılır. ذ harfi, Eski Türkçedeki *d* konsonantının ön damaksıllaşarak *ḏ* sesini oluşturduğu 11. yüzyılda *DLT* de kullanım alanına girmiştir (User, 2006: 98).

Çağatay Türkçesindeki konsonantları Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde geçirdiği bazı değişimlerden ve Arapça ve Farsçanın etkisinden geçtikten sonra almış olduğu son şekliyle Janos ECKMANN'ın *Çağatayca El Kitabı* eserinden yararlanarak şöyle ortaya koyabiliriz: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ħ, j, k, ģ, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, ş, t, v, w, y, z* (Eckmann, 2005: 35). Bu dönemdeki konsonantları Arapçadaki konsonantlarla karşılaştırdığımız zaman Çağatay Türkçesinde bulunmayan fakat Arapça kelimelerde yer alan Arapça konsonantları şöyle ortaya koyabiliriz: ع, ط, ظ, ض, ذ, ح, ث, ء. Türkçe kelimelerin

başında bulunmayan Ğ harfi ise, kendisi ile başlayan Arapça Kelimelerde telaffuz edilemez.

3.2.1.2 Arapçada Son Konsonantı Şeddeli (ـ) (Çift konsonantlı) Olup Çağatay Türkçesinde Tek Konsonant Olarak Telaffuz Edilen Kelimeler

Arapçada harekelerden birisi sayılan şeddenin (ـ) fonksiyonu, harfi tekrar yazmayı önleyerek üstüne geldiği konsonantın çift olduğunu göstermektedir. Bazı Arapça kelimelerin son harfi, Arapçada şeddeli iken, Çağatay Türkçesinde tek konsonant halindedir. Bu konsonant, vezin gereği dışında, kendisine vokalle başlayan ek eklendiğinde veya kendisinden sonra “ve” anlamına gelen Farsça ü geldiğinde orijinal durumuna dönüp çift konsonant haline gelir.

cid (جِد) □ Ar. cidd (جَدّ): Bir işi gerçekten çalışıp işleme, ciddilik. (ŞHD, BD, SH)

dağ (دَق) □ Ar. dağğ (دَقّ): 1. Çalma, vurma, vurulma 2. Etkili, doğrudan doğruya, tok.

(BD)

dür (دُر) □ Ar. durr (دُرّ): İnci. (ŞHD, LD, HM, SH, ME)

ğam (غَم) □ Ar. ğamm (غَمّ): Üzüntü, keder, tasa, kaygı. (SH, ÇT, LD, ŞHD, BD, ÇEK, RHMV)

ğil (غِل) □ Ar. ğill (غِلّ): Düşmanlık, gizli kin. (BD)

ğac (حَج) □ Ar. ğacc (حَجّ): Hac, İslam'ın şartlarından. (SH, LD, BD, ÇEK)

ğad (حَد) □ Ar. ğadd (حَدّ): Sınır, derece, hat. (LD, ÇT, LD, BD)

ğad (خَد) □ Ar. ğadd (خَدّ): Yanak. (LD, BD)

ğak (حَق) □ Ar. ğağğ (حَقّ): 1. Allah 2. Hak, bir şeye veya bir kimseye ait olan pay, hisse.

(ŞHD, LD, ÇEK, LD, HM, ME, SH)

‘iz (عِز) □ Ar. ‘izz (عِزّ): Değer, kıymet, yücelik, ululuk. (LD)

ğad (قَد) □ Ar. ğadd (قَدّ): Boy. (LD, SH, ŞHD, HM, AG)

maḥal (محل) □ Ar. maḥall (محل): Yer, zaman. (SH, LD, ŞHD, BD, HM, ÇEK, ME)

meşaf (مصّف) □ Ar. maşaff (مصّف): Sıra, dizi, asker kolu. (LD, ÇEK)

muḥib (محب) □ Ar. muḥibb (محب): Dost, sevgili, Arkadaş. (LD, BD, HM)

şaf (صف) □ Ar. şaff (صف): Sıra, dizi, saf. (LD, ŞHD, ÇEK, SH)

sed (سد) □ Ar. sedd (سد): Set, mani. (ŞHD, LD)

sır (سر) □ Ar. sırr (سر): Sır, gizlenen. (ÇEK, BD, SH, LD, ŞHD)

şek (شك) □ Ar. şekk (شك): Şüphe, tahmin. (ÇEK, SH)

şer (شر) □ Ar. şarr (شر): Kötülük, şer (ŞHD, LD)

zıd (ضد) □ Ar. zıdd (ضد): Bir şeyin karşılığı, zıt (ŞHD)

3.2.1.3 Sonundaki Tenvîninin Yerine Uzun a (â) Okunan Kelimeler

Arapçada zarf halinde gelen bazı kelimeler, vezin gereği durumlar dışında, hep tenvînle kullanılmaktadır. Bu kelimeler, Çağatay Türkçesine geçince barındırdığı tenvîn atılıp tenvînden önceki “a” uzun okunmuştur.

‘acebâ (عجبا) □ Ar. ‘aceben (عجبا): Acaba. (SH)

aḥyânâ (احيانا) □ Ar. aḥyânen (احيانا): Ara sıra, vakit vakit. (MK)

‘amdâ (عمدا) □ Ar. ‘amden (عمدا): İsteyerek ve bilerek, kasten. (LD)

aşlâ (اصلا) □ Ar. aşlen (اصلا): Asla, katiyen, hiçbir vakit. (ÇT, ÇEK, BD, LD, ŞHD, RHMV)

dâyimâ (دائما) □ Ar. dâ’imen (دائما): Her zaman, her vakit (ŞHD, LD, ÇT, MK)

ğâlibâ (غالبًا) □ Ar. ğâliben (غالبًا): Görünüşe göre, belki, muhtemelen. (ÇEK, ÇT, LD)

ḥaqqâ (حقًا) □ Ar. ḥaqqen (حقًا): Doğrusu, gerçek, doğru. (LD, ŞHD)

ḥâlâ (حالا) □ Ar. ḥâlen (حالا): Hâlâ. (HM, LD, ÇEK, MK)

ḥuşûşâ (خصوصًا) □ Ar. ḥuşûşen (خصوصًا): Ayrıca (HM)

ittifâkâ (اتفاقًا) □ Ar. ittifâken (اتفاقًا): Tesadüfen, rastgele. (HM)

ḳat’â (قطعا) □ Ar. ḳat’an (قطعا): Hiçbir vakit, asla. (BD, LD, ÇT, AG)

merḥabâ (مرحبا) □ Ar. marḥaban (مرحبا): Merhaba. (ME, ŞHD, LD, SH, ÇT)

meşelâ (مثلاً) □ Ar. meşelen (مثلاً): Mesela, örneğin. (HM, MK)

zâhirâ (ظاهراً) □ Ar. zâhiren (ظاهراً): Zahiren, görünüşe göre, görüldüğü gibi (LD, ŞHD)

3.2.1.4 Başka Durumlarda Konsonantı Değişen Kelimeler

Yukarıdan söz edilen konsonant değişmelerinden başka tür değişmeler çok azdır. Fakat bunların arasında göze çarpan değişiklik olarak Arapçada şeddeli olup Çağatay Türkçesinde tek ses olarak kullanılan konsonantlar öne çıkmaktadır.

cüzvî (جزوى) □ Ar. cuz'î (جزئى): “Az, pek az, az miktarda” anlamlarında kullanılan bu kelimenin Arapçada hemzesi vardır. Bilindiği gibi Çağatay Türkçesinde hemzeler yazılmasa ya y'ye dönüşür ya da hiç yazılmaz, ancak bu kelime hemze v'ye dönüşmüştür. (ŞHD, SH)

dükân (دكان) □ Ar. dukkân (دكان): “Dükkân” anlamına gelen bu kelimedeki ikiz k tekleşmiştir. Çağatay Türkçesinde orijinal şekli gibi yazılan örnekleri de vardır (ME, SH)

fenî (فنى) □ Ar. fennî: “Fene mensup, fenle ilgili olan” anlamlarında kullanılan bu kelimedeki ikiz n, tekleşmiştir. (ME)

hançer (خنجر) □ Ar. hencer: “Hançer” anlamıyla kullanılan bu kelime c konsonantı, ç olarak telaffuz edilmiştir. (LD, ŞHD, BD)

hâşîyyet (خاصيت) □ Ar. hâşşîyyet (خاصية): “Hususilik, özellik, nitelik” anlamlarına gelen bu kelime ikiz ş (ص) tekleşmiştir. (LD, ME, EM)

hâşşa (خاصه) □ Ar. hâşşaten (خاصة): “Özellikle, bilhassa” anlamlarına gelen ve son harfi yuvarlak t olan kelime tenvîn kullanıldığı için bu kelimedeki yuvarlak t'nin üzerinde durulmayarak Arapçada hâşşaten şeklinde okunmuştur, ancak Çağatay Türkçesinde tenvîn kullanılmadığı için son üç ses atılarak hâşşa şeklinde okunmuştur. (SH, BD, LD)

hinnâ (حنا) □ Ar. hinnâ' (حناء): “Kına” anlamında kullanılan kelimenin hemze konsonantı atılmakla birlikte ikiz n konsonantı tekleşmiştir. (LD)

kafeş (قفص) □ Ar. kafaş (قفص): “Kafes” anlamında kullanılan kelime ş (ص) konsonantı s'ye (س) dönüşmüştür. (LD, BD, ÇEK, HM, ME, ÇT)

neẓẓâre (نظاره) □ Ar. naẓâre (نظارة): “seyir, bakma, bakış, görüş” anlamına gelen ve Çağatay Türkçesinde “neẓâre” şekli de rastlanan bu kelimenin z konsonantı ikizleşmiştir. Dolayısıyla bu kelimenin kullanımında konsonant ikizleşmesi görülmektedir. (ÇT, ÇEK, ŞHD, LD)

şemâme (شمامة) □ Ar. şemmâme (شَمَامَة): “Yenmeyen ve güzel kokulu küçük kavun” anlamına gelen kelimenin ikiz m konsonantı tekleşmiştir. (LD)

3.2.2 Vokali Değişen Kelimeler

Türk dilinde kullanılan birçok Arapça kelimenin vokal değişimlerine uğradığı görülür. Bu değişmelerin sebebi olarak kelimenin Türkçenin yapısına uydurulma çabası ve vezin hususiyetleri ön plana çıkmaktadır. Çağatay Türkçesinde altı çeşit vokal değişmesi vardır:

3.2.2.1 a □ e Değişmesine Uğrayan Kelimeler

İster kalınlık özelliği olsun ister incelik özelliği olsun, Arapçadaki bütün konsonantların yanına her çeşit vokal gelebilir. Türk dilinde ise durum farklıdır. Türk dilinin Dünya dilleri arasındaki yerini belirleyen ses uyumu özelliği nedeniyle, Çağatay Türkçesinde *k*, *ğ*, *g*, *ş* gibi kalınlık özelliği olan konsonantların bulunduğu hecelerin kalın vokal alması zorunluluğu söz konusudur. Bu nedenle Çağatay Türkçesinde çok yaygın şekilde kelimenin ilk, orta ve son hecesinde vokal değişmesi meydana gelmiştir.

‘anber (عنبر) □ Ar. ‘anbar: Misk gibi kokan kül renginde bir madde, güzel koku; güzellerin saçı. (ÇT, LD, BD, ME, SH)

berk (برق) □ Ar. bark: Şimşek. (HM, LD, ŞHD)

cevr (جور) □ Ar. cawr: Zulüm, eziyet. (ÇT, LD, ŞHD, BD, HM, ME, ÇEK)

dehr (دهر) □ Ar. dahr: Dünya, zaman, dönem. (ŞHD, SH, ÇT, BD, ME)

ekber (اكبر) □ Ar. akbar: Daha (en, pek) büyük. (ŞHD, HM, SH, ÇT)

elṭâf (الطاف) □ Ar. alṭâf: İyilikler, okşamalar, nezaketler. (ÇT, SH, HM, BD)

emân (امان) □ Ar. amân: Emniyette, emin, korkusuz. (ŞHD, ÇT)

emr (امر) □ Ar. amr: Emir, Buyruk. (ÇT, LD, ŞHD, BD, HM, ME, ÇEK, SH)

ervâḥ (ارواح) □ Ar. arwâḥ: Ruhlar. (ÇEK, LD)

eṭfâl (اطفال) □ Ar. aṭfâl: Çocuklar, küçükler. (BD, ÇEK)

evvel (اول) □ Ar. awwel (أول): Önce, ilk, birinci. (ÇT, LD, ŞHD, BD, ME, SH, ÇEK)

ḥaber (خبر) □ Ar. ḥabar: Bilgi, haber. (ÇT, LD, ŞHD, BD, HM, ME, SH, AG, MAF)

qalem (قلم) □ Ar. qalem: Kalem. (LD, ŞHD, BD, SH, HM, ME, ÇEK)

qamar (قمر) □ Ar. qamar: Ay. (LD, ŞHD, SH, ÇT)

kerem (كرم) □ Ar. karam: Asalet, soyluluk, cömertlik. (ÇT, LD, ŞHD, BD, SH, HM, ME, ÇEK)

maḥrem (محرم) □ Ar. maḥram: Yasak kılınmış, yasak edilmiş. (ÇT, LD, ŞHD, BD, SH, ME)

merâtib (مراتب) □ Ar. marâtib: Rütbeler, dereceler. (ÇT, BD, HM, ME)

seher (سهر) □ Ar. sahar: Tan yeri ağarmadan biraz önceki vakit. (ÇT, LD, ŞHD, BD, HM, SH, ME)

tekebbür (تكبر) □ Ar. tekabbur (تَكَبَّر): Kibirilenme, büyüklenme. (ÇT, LD, ŞHD, SH)

vefâ (وفا) □ Ar. wafâ' (وفاء): Vefa, bağlılık, sadakat, sözünde durma. (ÇT, LD, ŞHD, BD, ME, ÇEK, SH)

3.2.2.2 e □ a Değişmesine Uğrayan Kelimeler

Tıpkı a>e değişmesi gibi vokal konsonant uyumu neticesinde kelimelerin Çağatay Türkçesindeki kelimelerin ilk, orta ve son hecesinde çokça vokal değişmesi meydana gelmiştir.

ağniyâ (اغنيا) □ Ar. eḡniyâ' (اغنياء): Zenginler (ÇT, MK)

aṭlas (اطلس) □ Ar. aṭles: Yüzü ipek tersi pamuklu bir kumaş cinsi, atlas. (LD, ŞHD, ME, SH)

fâşıla (فاصلة) □ Ar. fâşıla (فاصلة): Ara, ara yer. (ÇEK, SH)

ğaflet (غفلت) □ Ar. ġefle (غفلة): İlgisizlik, dikkatsizlik, bilgisizlik. (ÇT, LD, ŞHD, BD, ME, SH, ÇEK)

ġanî (غنى) □ Ar. ġenî (غني): Zengin, Allah'ın adlarından. (LD, ŞHD, BD, ME)

ġanîmet (غنيمت) □ Ar. ġenîme (غنيمة): 1. Çalışmaksızın elde edilen şey, beklenmeyen

kazanç 2. Tesadüfî faydalı durum 3. Allah vergisi.

(ÇT, LD, ŞHD, BD, ÇEK)

ġazâle (غزاله) □ Ar. ġezâle (غزالة): Dişi geyik, dişi ceylan. (ÇT, LD, ŞHD, BD)

ġalk (خلق) □ Ar. ġelk: İnsanlar, halk. (ÇT, LD, SH, ŞHD, BD, HM, ME)

ġalka (حلقة) □ Ar. ġalke (حلقة): Ortası boş yuvarlak şekil, daire biçiminde olan şey,

çember. (ÇT, LD, SH, ŞHD, HM, ÇEK)

ġâşşa (خاصه) □ Ar. ġâşşe (خاصة): Bir kimseye veya bir şeye özel olan nitelik, kuvvet,

güç. (ÇT)

ġayâl (خيال) □ Ar. ġeyâl: Hayal. (ÇT, LD, ŞHD, BD, HM, ME, SH, MK)

ġadem (قدم) □ Ar. ġedem: Ayak, adım; uğur. (ÇT, LD, ŞHD, BD ME, SH, ÇEK, UH)

ġayşer (قيصر) □ Ar. ġayşar: Kayser, imparator. (ÇEK, LD)

ķışşa (قصة) □ Ar. ķışşe (قصة): Hikâye, kıssa. (ÇT, LD, ŞHD, BD ME, ÇEK)

nokķa (نقطة) □ Ar. nukķe (نقطة): Nokta, benek. (ÇT, LD, ŞHD, HM, ME, SH)

ravķa (روضة) □ Ar. rawķe (روضة): Bahçe, çayırı veya yeşili bol olan yer. (ÇT, LD, ŞHD,

BD, HM, SH, ÇEK)

şanem (صنم) □ Ar. şenem: Put, güzel kimse. (ÇT, LD, SH, ŞHD, BD, ME, ÇEK, AG)

ķaleb (طلب) □ Ar. ķaleb: İsteme, dileme; istek. (ÇT, ŞHD, BD, SH, ME, ÇEK)

tefriķa (تفرقه) □ Ar. tefriķe (تفرقة): Ayrılma, ayrılık. (LD, ŞHD, ÇT, BD, SH)

zeķan (ذقن) □ Ar. zeķen: Çene. (BD, LD, ŞHD)

3.2.2.3 u □ o, ö Değişmesine Uğrayan Kelimeler

u □ o, ö değişmesi, Türk dilinde nadir olarak, bir ve iki heceli kelimelerin sadece ilk hecesinde meydana gelmiştir. Bu değişimin en belirgin sebebi olarak Arapça ‘ (ع) sesinin ilk harf olması öne çıkmaktadır.

dolâb (دولاب) □ Ar. dulâb: Kuyudan su çıkarmaya yarayan ağaçtan veya demirden yapılmış çark. (EM)

hokka (حقة) □ Ar. hokka (حقة): Hokka, mec. Ağız. (ŞHD)

nokşân (نقصان) □ Ar. nuḫṣân: Eksiklik, noksan. (LD, ŞHD, BD, HM)

noḳṭa (نقطة) □ Ar. nuḳṭa (نقطة): Nokta, benek. (ÇT, LD, ŞHD, HM, ME, SH)

‘Osmân (عثمان) □ Ar. ‘Uṣmân: Hz. Osman. (ŞHD, BD, SH, SG, RHMV)

‘Ömer (عمر) □ Ar. ‘Umar: Hz. Ömer. (HM, BD, SH, ŞHD, SG, RHMV)

‘ömr (عمر) □ Ar. ‘umr: Ömür, yaşama, yaşayış, hayat. (SH, ME, ÇEK, HM, BD, LD, ŞHD, ÇT, AG, UH)

‘urf (عرف) □ Ar. ‘urf: Gelenek, hüküm. (SH)

‘özü (عذر) □ Ar. ‘uzr: Özür. (HM, BD, ÇEK, ÇT, MK)

sofra (سفرة) □ Ar. sufre (سفرة): Sofra. (ME)

şoḥbet (صحبت) □ Ar. şuḥbe (صحبة): Konuşma, sohbet. (LD, ŞHD, BD, HM, ÇEK, ME)

şom (شوم) □ Ar. şu’m (شؤم): Uğursuz. (EM)

şöhret (شهرة) □ Ar. şuhre (شهرة): Şöhret, ün, itibar. (LD, ŞHD, ÇEK, HM, ME)

töḥmet (تهمت) □ Ar. tuhme (تهمة): Birine isnat edilen suç, töhmet. (LD, ŞHD, EM)

3.2.2.4 u □ ü Değişmesine Uğrayan Kelimeler

Zammeli kelimelerde meydana gelebilen u □ ü değişmesi, Türk dilinde çok yaygındır. Arapçada kısa ve yarım kalın *u* vokalini karşılayan Zamme (ötre) harekesi, Çağatay Türkçesinde geçen ve ince özelliğine sahip konsonant içeren Arapça kelimelerin bazısında Arapçada var olmayan ince *ü*’ye dönüşmüştür,

cübbe (جبة) □ Ar. cubbe (جبة): Uzun üstlük, giyecek. (ÇT, LD, ŞHD, SH)

cühhâl (جهال) □ Ar. cuhhâl (جهال): Bilgisizler, cahiller. (ŞHD)

cünûn (جنون) □ Ar. cunûn: Delirme, çıldırma, delilik, cinnet. (SH, ŞHD, LD, HM, ÇEK, ÇT, BD)

dünyâ (دنیا) □ Ar. dunyâ: Dünya. (SH, LD, BD, ME, ÇEK)

- dürç (درج) □ Ar. durc: Kutu, cevahir kutusu. (LD, SH, ŞHD, ME)
- encüm (انجم) □ Ar. encum: Yıldızlar. (BD, LD, ŞHD, SH)
- hüdhüd (هدهد) □ Ar. hudhud: Hz. Süleyman ile Saba melikesi Belkıs arasında haber getirip götüren kuş, ibibik kuşu. (ŞHD)
- ḥüküm (حكم) □ Ar. ḥukm: Hüküm, Emir. (ŞHD, LD, SH, BD, ÇT, ME, HM)
- kütüb (كتب) □ Ar. kutub: kitaplar. (HM, ÇEK)
- müdâm (مدام) □ Ar. mudâm: Devam eden, sürekli. (ÇT, LD, ŞHD, BD)
- mülk (ملك) □ Ar. mulk: Mülk, memleket, ülke. (ÇT, LD, ŞHD, SH, ÇEK, ME)
- müsellaḥ (مسلح) □ Ar. musellaḥ (مسلح): Silahlanmış. (ÇEK)
- müyesser (ميسر) □ Ar. muyesser (ميسر): Kolay, Kolaylaştırılmış. (ÇT, LD, ŞHD, HM, BD, ÇEK, SH)
- nükte (نکته) □ Ar. nukte (نکته): İnce ve zarif söz, manalı ve özlü söz, nükte. (ŞHD, LD, BD, SH, HM)
- süflî (سفلى) □ Ar. suflî (سفلى): Adi, bayağı. (ŞHD)
- sünbül (سنبُل) □ Ar. sunbul: Sünbül; mec. Güzelin saçı. (ÇT, LD, ŞHD, ÇEK, ME)
- şurb (شرب) □ Ar. şurb: İçme, içilme. (ŞHD, BD)
- tekellüm (تکلم) □ Ar. tekellum (تکلم): Söyleme, konuşma. (SH, ÇT, BD, ŞHD, LD, HM)
- zühd (زهد) □ Ar. zuhd: Her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme. (ÇT, BD, ŞHD, LD, HM)
- zulâl (زالال) □ Ar. zulâl: Saf, hafif, soğuk, güzel su. (LD, ŞHD, ÇT, BD, HM)

3.2.2.5 Son Vokal Türemesine Uğrayan Kelimeler

Çağatayca metinler genellikle harekesiz olduğundan ancak manzum metinlerdeki orijinale imlaya sadık yazılan yabancı kelimelerde tespit edilebilen vokal türemesine Çağatay Türkçesinde vezin tasarrufları nedeniyle rastlanmaktadır (TÖREN, 2001: 37).

‘aql (عقل) □ Ar. ‘aql: Akıl. (ŞHD)

- aşıl (اصل) □ Ar. aşl: Asıl, esas, kök. (ŞHD)
- ‘ayıb (عيب) □ Ar. ‘ayb: Ayıp, utanma. (ŞHD)
- ‘ayın (عين) □ Ar. ‘ayn: Arap alfabesindeki “ع” harfi. (BD)
- cisim (جسم) □ Ar. cism: Cisim, beden. (ŞHD, LD)
- fi’il (فعل) □ Ar. fi’l: İş, amel; kar. (ME)
- fikir (فكر) □ Ar. fikr: Fikir, düşünce. (ŞHD)
- furun (فرن) □ Ar. furn: Fırın. (SH)
- Ḥızır (خضر) □ Ar. Ḥızr: Hızır. (LD, ŞHD, BD, SH)
- hüsün (حسن) □ Ar. hüsn: güzellik, güzel. (ŞHD)
- ‘ilim (علم) □ Ar. ‘ilm: İlim, bilim. (SH)
- isim (اسم) □ Ar. ism: Ad, isim. (ÇEK)
- küfür (كفر) □ Ar. kufr: Küfür, Allah’ın varlığına ve birliğine inanmama. (ŞHD)
- laḥid (لحد) □ Ar. laḥd: Mezar, kabir. (LD)
- luṭuf (لطف) □ Ar. luṭf: İyi davranış, iyilik, ihsan. (Sİ)
- Mısır (مصر) □ Ar. Mısr: Mısır Ülkesi. (ÇEK)
- ömür (عمر) □ Ar. ömr: Ömür, yaşama, yaşayış, hayat. (SH, ŞHD)
- Rûḥu’l-Ḳudüs (روح القدس) □ Ar. Rûḥu’l-Ḳuds: Cebrail. (ŞHD, SH)
- ṭavir (طور) □ Ar. ṭawr: Tarz, şekil, hal. (ŞHD)
- vehim (وهم) □ Ar. wehm: Vehim, kuruntu. (Sİ)

3.2.2.6 Orta *a* Vokali Düşen Kelimeler

Orta *a* vokalinin düşmesi, Çağatay Türkçesinde çok nadir olarak meydana gelip sadece fiilden türetilmiş *fa’alân* kalıbındaki isimlerde görülmektedir.

- cevlân (جولان) □ Ar. cawalân: Dolaşma, gezinme. (ŞHD, LD, SH, BD)
- devrân (دوران) □ Ar. dawarân: Devir, dünya, zaman, felek. (ÇT, SH, ŞHD, LD, ÇEK, BD, AG, UH, AD)
- ṭayrân (طيران) □ Ar. ṭayarân: Uçma. (ŞHD)

3.2.2.7 Başka Durumlarda Vokal Değişmesine Uğrayan Kelimeler

Bir kurala tabi olmaksızın vokali değişen bu kelimeler, vezin tasarrufları ve galat kullanım gibi nedenlerden ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazılarını şöyle örneklemek mümkündür:

beşâş (بشاش) □ Ar. beşûş (بشوش): “Güler yüz, güler yüzlü” anlamlarına gelen bu kelimenin *uzun u* (û) vokalinin yerine *uzun a* (â) vokali kullanılmıştır. (ÇT)

Birâhîm (براهيم) □ Ar. İbrâhîm (ابراهيم): Hz. İbrahim için özel isim olarak kullanılıp *Sıfatü'l-Haremeyn* eserinde yer alan kelimedeki *b* ile *r* arasına bir *i* vokali getirilmiştir. Aynı eserde buna benzer iki kelime daha vardır: Sikender (سكندر) □ Ar. İskender (اسكندر): İskender ve Simâ'il (سماعيل) □ Ar. İsmâ'il (اسماعيل). Çağatay Türkçesine ait diğer eserlerde orijinal yazılışlarına rastlanabilir. (SH, EM)

Bû Bîkr (بو بكر) □ Ar. Abu Bekr (ابو بكر): Hz. Ebu Bekir için özel isim olarak kullanılan bu kalıp kelimenin ilk vokali *a*, muhtemelen vezin gereğinden dolayı atılmış ve bu kelime grubundan “Bekr” kelimesinin *e* vokali, *i* vokaline dönüşmüştür. (ÇT)

bü'l-vefâ (بو الوفا) □ Ar. abu'l-wefâ' (ابو الوفاء): “Çok vefalı” anlamına gelen kelime grubu, hemzenin yanında ilk *a* vokali telaffuz edilmeyerek *bü'l-vefâ* şeklinde okunmuştur. Buna benzer bir örnek olan *bü'l-heves* (بو الهوس), Zakircan Furkat'ın *Eserler Mecmû'ası* ve Ali Şir Nevâî'nin *Maḥbûbü'l Kulûb* adlı eserlerinde bulunur. (ŞHD)

ceht (جهت) □ Ar. cihe (جهة): “Yön, taraf” anlamlarında kullanılan bu kelime, *yuvarlak t*'si *yatık t*'ye dönüşerek *t* telaffuz edilmekle birlikte, *Şiban Han Divanı* eserinde vezin gereği nedeniyle *i* □ *e* değişmesi ve son konsonant *e* düşmesine uğrayarak *ceht* şeklinde okunmuştur. (ŞHD)

ciyb (جيب) □ Ar. ceyb: “Cep” anlamına gelen ve *Maḥzenü'l-Esrâr* eserinde *e* □ *i* değişmesine uğrayan bir kelimedir. (ME)

cuvâb (جواب) □ Ar. cewâb: “Cevap, yanıt” anlamında kullanılan bu kelime, *Maḥzenü'l-Esrâr* esersinde *e* □ *i* değişmesine uğramıştır. (ME)

dünyâ (دنيى) □ Ar. dünyâ (دنيا): “Dünya” anlamıyla kullanılan kelimenin uzun *a*'sı, vezin gereğinden dolayı uzun *i*'ye dönüşmüştür. Çağatay Türkçesinde bu kelimenin *dünyâ* ve *dünye* örnekleri de var. (ŞHD, HM, ME)

fâyde (فايده) □ Ar. fâ'ide (فائدة): “Fayda, yarar” anlamlarına gelen kelimenin, hemze □ y değişmesi dışında, vezin gereği nedeni ile orta hecenin vokali bulunan *i* düşmesine uğrayan birkaç örneği vardır. (ME, ÇEK)

fedâ (فدا) □ Ar. fidâ' (فداء): “Feda, gözden çıkarma” anlamlarında kullanılan kelime, hemze düşmesinin yanında *i* □ *e* değişmesine uğramıştır, fakat çoğu zaman fidâ şeklinde okunmuştur. (LD)

hîsîb (حسب) □ Ar. hîsâb (حساب): “Hesap” anlamında kullanılan kelimenin uzun *a*'sı uzun *i*'ye dönüşmüştür. Orijinal yazılışı gibi حساب şeklinde yazılarak *hisâb* olarak okunan örnekler de vardır. (ME)

‘ıyş (عیش) □ Ar. ‘ayş: “Yaşama, yeme içme; Eğlenme, eğlence, zevk ve safa” anlamlarında kullanılan bu kelimenin *ayş* ve *a* □ *ı* değişmesine uğramış *ıyş* olmak üzere iki okunuş şekli vardır. (ÇT, SH, BD, MK, SŞ, EM)

isîr (اسير) □ Ar. esîr: “Esir, tutsak” anlamında kullanılan kelime, vezin gereğinden dolayı *e* □ *i* değişmesine uğramıştır. (ME)

iştâh (اشتهاء) □ Ar. iştihâ' (اشتهاء): “İştah” anlamına gelen bu kelime, hemze konsonantı düşmekle birlikte *i* □ *uzun a* (â) ve uzun *a* düşmesi olmak üzere iki vokal değişmesi meydana gelmiştir. Bu kelimenin Çağatay Türkçesinde *iştihâ* şekli de vardır. (ŞHD, ME)

i'temîd (اعتماد) □ Ar. i'timâd (اعتماد): “İtimat, güvenme” anlamlarına gelen kelime, *i* □ *e* ve *uzun a* (â) □ *uzun i* (î) olmak üzere iki vokal değişmesine uğramıştır. (BD, ME)

imîn (امين) □ Ar. emîn (امين): “Emin, emniyette, korkusuz” anlamlarında kullanılan ve *e* □ *i* değişmesine uğrayan bir kelimedir. (ŞHD)

kîmiyâ (كيميا) □ Ar. kîmyâ' (كيميا): “Kimya” anlamında kullanılan bu kelime, hemze konsonantı atılmakla birlikte vezin gereği nedeniyle, *m* ile *y* arasında *uzun i* (î) türetilmiştir. (ŞHD, MK)

Leylî (ليلى): □ Ar. Leylâ: “Leyla” için özel isim olarak kullanılan kelime, orijinal telaffuzu kullanılmakla birlikte vezin gereğinden dolayı *uzun a* □ *uzun i* değişmesine uğramıştır. (ŞHD)

lâkin (ليكن) □ Ar. lâkin (لكن): “Lakin, ama, yalnız” anlamlarında kullanılan bu kelime, Farsçadaki ses ve yazılış şeklini alarak uzun a (â) □ uzun i (î) değişmesine uğramıştır. (ÇEK, BD, AD)

ma‘âf (معاف) □ Ar. mu‘âf: “Muaf, serbest” anlamlarına gelen bu kelime, *u* □ *a* değişmesi meydana gelmiştir. (ME)

misâfir (مسافر) □ Ar. musâfir: “Misafir, konuk” anlamında kullanılan bu kelime *u* □ *i* değişmesine uğramıştır. (ŞHD)

mollâ (مولا) □ Ar. mawlâ (مولى): “Molla, büyük âlim” anlamında kullanılan kelime, *w* konsonantı düşüp *l* konsonantı ikizleşmekle birlikte *a* □ *o* değişmesi meydana gelmiştir. (HM, ŞHD)

munber (منبر) □ Ar. minber: “Minber” anlamında kullanılan bu kelime, *i* □ *u* değişmesine uğramıştır. (ÇT)

naṭaḫ (نطق) □ Ar. nuṭḫ: “Söz, söyleyiş, konuşma” anlamlarında kullanılan bu kelime, vezin gereğinden dolayı, *u* vokali *a* vokaline değişmiş ve ṭ ile ḫ arasına bir *a* vokali türetilmiştir. (ŞHD)

ösme (اوسمه) □ Ar. wesme (وسمة): “Sürme, rastık, kadınların kaşlarına veya saçlarına sürdükleri siyah boya” anlamında kullanılan bu kelime, *Şiban Han Divanı* eserinde Türkçeleşerek ösme (اوسمه) şeklini almıştır (Karasoy, 1998: 49). (ŞHD)

remûz (رموز) □ Ar. rumûz: “Rumuz, remiz” anlamlarına gelen kelime, *u* □ *e* değişmesi meydana gelmiştir. (ME)

se‘âl (سعال) □ Ar. su‘âl: “Öskürük” anlamına gelen kelime, *Şiban Han Divanı* eserinde *u* □ *e* değişmesine uğramıştır. (ŞHD)

şefḫat (شفقت) □ Ar. şafaḫe (شفقة): “Merhamet, esirgeme” anlamlarında kullanılan bu kelime, *e* □ *a* değişmesinin yanında orta hecedeki *a* vokali düşmüştür. (ÇT, HM)

üm̄mihât (امهات) □ Ar. ummahât: “Esaslar, temeller” anlamlarıyla kullanılan kelime, *a* □ *i* değişmesine uğramıştır. (ME)

Zî‘l-Ḥicce (ذی الحجة) □ Ar. Zû‘l-Ḥicce (ذو الحجة): “Hicri yılın on ikinci ayı” anlamına gelen bu kalıp kelime, muhtemelen vezin gereği nedeniyle *uzun u* (û) yerine *uzun i* (î) kullanılmıştır. (ÇEK)

IV. BÖLÜM

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE ANLAM VE TÜR BAKIMINDAN DEĞİŞEN ARAPÇA KELİMELER

İncelemeye başlamadan belirtmek gerekir ki Arapça kelimeleri ihtiva eden bir Çağatay Türkçesi sözlüğü henüz vücuda getirilmemiştir. Bu sebeple anlam hadiseleri bölümünü hazırlarken hayli meşakkatli de olsa yayımlanmış Çağatayca eserlerin dizinlerinden saptanan başlıca kelimeler *El-Mu'cemü'l-Vasîf* (Mustafa, 2006), *Dağarcık Arapça-Türkçe Sözlük* (Mutçalı, 1995), *Dağarcık Türkçe-Arapça Sözlük* (Mutçalı, 2004), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Parlar, 2009) ve *Türkçe Sözlük* (TDK, 2009) adlı sözlüklerin yardımı ile incelenmiştir.

4.1 Anlam Değişmesine Uğrayan Kelimeler

Anlam değişmesi olgusu, sadece bir dilden başka bir dile geçen kelimelerde değil, dillerin kendi içerisinde de meydana gelebilir. Mesela Arapçanın bugün yaşayan şivelerindeki kelimelerin bir kısmında, Arap ülkelerinde yaşanan yabancı etkilerden dolayı ses değişmesinin yanı sıra anlam değişmesi de olmuştur.

Arapçada; Türkçe, Farsça, Urduca vb. dillere geçen Arapça Kelimelerin bazısında anlam kayması meydana gelmiştir. Kimi zaman kelime ilk alındığında, bazen de kelime akışı içerisinde anlam kayması olmuştur (İşler, 1997: 4). Çağatay Türkçesinde de daralma, genişleme ve kayma olmak üzere çeşitli açılardan gerçekleşen anlam değişmesine pek çok kelimedede rastlamak mümkündür. Çağatay Türkçesinde görülebilen anlam değişmelerinin başlıca sebeplerinden birinin Arapça kelimenin Farsçaya geçişiyle beraber ortaya çıkmış daha eski anlam değişimleri olduğunu söylemek mümkündür:

4.1.1 Anlam Daralmasına Uğrayan Bazı Kelimeler

Bir kelimenin medlulü, eskiden taşıdığı anlamların bir tanesini ya da bir kısmını anlatmaya başlarsa buna anlam daralması denir. Çağatay Türkçesinde anlam daralmasına uğrayan kelimelerin bazı örnekleri aşağıda verilmiştir:

‘acûz (عجوز): ‘aceze fiilinden türetilmiş bir sıfattır. Arapçada; *ihtiyar, yaşlı kişi* [kadın ve erkek], *kocamış* anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde ise; sadece *kocakarı* için kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin anlam daralmasına uğradığı söylenebilir. (ME, MK)

‘arş (عرش): Arapçada; *taht, mülk; kabile, aşiret; kasaptan yapılan çardak* gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde; ise, *gök, dokuzuncu gök, gökyüzü* anlamlarına gelmiştir. Çağatay Türkçesinde kullanılan ‘arş’ın anlamları, Kuran-ı Kerim’de daha çok dini bir terim olarak kullanılmıştır. (ÇT, SH, ŞHD, LD, HM, LD)

bâ‘iş (باعث): *ba‘eş* Fiilinden türetilen bir sıfattır. Arapçada; *teşvik eden, sevk eden, gönderen, icap ettiren, kışkırtan, yönlendiren, sebep olan* anlamlarında kullanılan bu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken anlam daralmasına uğrayarak sadece; *sebeb olan, icap ettiren, gönderen* anlamları ile kullanılmıştır. (HM, BD, SH, EM, MK)

cebbâr (جبار) □ Ar. cabbâr: Arapçada; *dev, dev gibi olan şey; zorba, tiran; her şeye güç yeten, mutlak kudret sahibi; iri, kocaman; zorlayıcı* gibi anlamlara gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde sadece; *acımasız, zalim; kuvvet ve kudret sahibi; zorlayıcı* anlamlarında kullanılmıştır. Anlaşıldığı gibi bu kelimenin kullanımında anlam daralması söz konusudur. (ÇEK, MK, BD)

civâr (جوار): Arapçada; *güvenlilik, vaat; komşuluk, yakınlık; çevre* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde anlam daralmasına uğramış ve *çevre* ve *yöre* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇT, LD, EM)

devr (دور): *dare* fiilinden türetilmiş olan bu kelime, Arapçada; *tur, dönüş, dönüşüm; çağ, devir, zaman, nöbet; rol; sıra; kademe, adım, aşama; durum* gibi anlamlarda kullanılırken Çağatay Türkçesinde sadece; *çağ, devir, zaman; dönme, dönüp dolaşma* anlamlarına gelmiştir. (ÇT, ÇEK, SH, ŞHD, LD, BD, ME, AD, MK, EM)

edeb (ادب), âdâb (اداب): Arapçada; *incelik, kibarlık, naziklik, edep, iyi terbiye, ahlak; ceza; edebiyat, yazın* gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde anlam daralmasına uğrayıp *iyi terbiye, naziklik, zariflik, edep, ceza, ahlak* anlamları ile kullanılmıştır. (ÇT, SH, HM, BD, ME, RS, MK, EM)

ehl, ehil (اهل): Arapçada; *aile, yakınlar, akrabalar, hısımlar; eş, zevce, hanım; ahali, halk, taraflar, sahipler; sakinler, bir yerde yaşayanlar; layık, hak eden, maharetli* anlamlarına gelen kelime, Çağatay Türkçesine geçerken sadece şu anlamlarda kullanılmıştır: *malik, sahip, halk, maharetli, bir yerde oturan*. (ÇT, ÇEK, BD, UH, AD, SŞ, EM)

ğâyet (غاية) □ Ar. ğâye (غاية): Arapçada; *amaç, hedef, gaye, maksat, niyet; varılacak yer, hedef; uç, son, sınır, limit; son derece* anlamlarına gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde sadece; *son, nihayet, çok fazla, son derece* anlamları ile kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimenin kullanımında anlam daralması söz konusudur. (ÇEK, ŞHD, LD, MK, SŞ, AG)

hâşıl (حاصل): *haşle* fiilinden türetilmiş *ism-i fail* değerindedir. Arapçada; *elde eden, ele geçiren, alan; bir şeyin sahibi olan; ortaya çıkan, meydana gelen; netice, toplam* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesine geçerken anlam daralmasına uğramış ve *husule gelen, ortaya çıkan, meydana gelen, olan, zahir olan* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇT, UH, SŞ, RHMV, MAF, AD, MK, EM)

hayâl (خيال): Arapçada; *gölge, yansıma; hayal; hayalet; imaj; tayf, belli belirsiz görüntü* gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Çağatay Türkçesinde ise, sadece; *hayal, kuruntu, boş düşünce* anlamları ile kullanılmıştır. (ÇT, BD, LD, AG, UH, MAF, MK, EM)

hilm (حلم): *haleme* fiilinin mastarıdır. Bu kelime, Arapçada; *sabır, tahammül, kendini tutma; vukuf, anlayış; yumuşak huyluluk; müsamaha, hoşgörü, göz yumma* gibi anlamlarda kullanılmaktadır; ancak Çağatay Türkçesinde sadece; *insan tabiatında bulunan yumuşaklık, yavaşlık* anlamını almıştır. (ÇT, SH, LD, SG, RHMV, MK)

kerâhiyyet (كراهية) □ Ar. Kerâhiyye (كراهية): *kerehe* fiilinden türetilen bir isimdir. Arapçada; *nefret, nefret etme; sevmeme, hoşlanmama; iğrenme; geçimsizlik; isteksiz, gönülsüz, istemeyerek* anlamına gelen kelime, Çağatay Türkçesinde ise sadece; *iğrenme, tikslenme; istemeyerek* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin anlam daralmasına uğradığını söylemek mümkündür. (RHMV, MAF)

mebde' (مبدأ) □ Ar. (مبدأ): *bede'e* fiilinden türetilen ve Arapçada; *başlangıç, başlangıç noktası; esas, prensip, ilke; buluş, icat* anlamlarına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde; *başlangıç, ilk unsur, evvel* anlamlarına gelmiştir. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam daralması söz konusudur. (ÇT, LD, BD, SH)

mezâr (مزار): *ziyaret etmek* anlamına gelen *zâre* fiilinden türetilmiştir. Bu kelime, Arapçada; *ziyaret yeri, ziyaret edilecek yer; türbe, kabir* anlamları ile kullanılırken Çağatay Türkçesinde sadece; *mezar, kabir, ölüünün gömüldüğü yer* anlamlarında kullanılmıştır. (LD, SH, HM, EM)

muğlak (مغلق): *geleke* fiilinden türetilen ve Arapçada; *kapalı; kilitli, sürülü; anlaşılması zor* gibi anlamlara gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde az kullanılmış ve bu dilde *anlaşılması zor* anlamını almıştır. (ÇEK)

ruk'a (رفع) □ Ar. رقة: *raqa'a* fiilinden türetilen bir isimdir. Arapçada; *yama; kumaş parçası, kâğıt parçası; arazi parçası, parsel; alan, saha; mesaj, not* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde bu kelimeye ihtiyaç duyulduğu zaman; *mektup, kısa mektup, üzerine yazılmış kâğıt* anlamlarında kullanılmıştır. (HM)

şafra (صفراء) □ Ar. Şafra' (صفراء): Bilindiği gibi Arapça sıfatların erillik ve dişillik olmak üzere iki şekli vardır. Çoğu zaman eril sıfatları dişil yapmak üzere bu sıfatlara sadece *yuvrak t* ekleriz, ancak bu durum renklerde farklıdır. Temel renklerin erillik şekli *af'al*; dişillik şekli ise *fa'lan* kalıbındadır. Dişil olan *Şafra* kelimesi, Arapçada; *sarı, solgun, uçuk; öd, safra* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesine geçerken anlam daralmasına uğrayarak sadece; *öd, safra, ödden elde edilen sarı renkli sıvı* anlamları ile kullanılmıştır. (SH, ŞHD, LD)

şevk (شوق) □ Ar. şawķ: *şâke* fiilinin mastarıdır. Arapçada; *memnun etmek, hoşnut etmek, eğlendirmek; gayrete getirmek, şevklendirmek, içini istekle doldurmak; birine ya da bir şeye bağlamak, özlemek, arzulamak* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise sadece; *şiddetli arzu, istek; neşe, sevinç, keyif, heyecan* gibi anlamlarda kullanılmıştır. (ÇT, HM, SH, BD, ME, ŞHD, SŞ, UH, SG, EM)

ṭab' (طبع): *ṭaba'e* fiilinin mastarı olan ve Arapçada; *basmak, baskı; damga, mühür, nişan; yapı, özellik, karakter, kişilik, huy, mizaç* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay

Türkçesine geçerken; *tabiat, huy, yaradılış* anlamlarında kullanılmıştır. Bu kelimenin kullanımında bir anlam daralması söz konusudur. (ÇT, ÇEK, BD, SH, HM, EM)

taḥrîr (تحرير): *ḥarrere* fiilinden türetilmiş bir kelimedir. Arapçada; *serbest bırakma, azat etme, özgürlüğünü verme; yazma, kaydetme; tashih* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken anlam daralmasına uğrayıp sadece; *yazma, yazılma* anlamları ile kullanılmıştır. (ŞHD, BD, EM, UH, MK)

ṭâḳat (طاقات) □ Ar. ṭâḳe (طاقة): Arapçada; *enerji; dinçlik, canlılık; kuvvet, güç, takat* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *güç, kuvvet, takat; kapasite* anlamlarında kullanılmıştır. Bundan anlaşıldığı gibi bu kelimenin kullanımında anlam daralması söz konusudur. (ÇT, ŞHD, BD, LD)

ṭarīḳat (طریقت) □ Ar. ṭarīḳe (طريقة): Arapçada; *yol, metot, yöntem, usul; sistem; inanç, din; tarikat* anlamlarına gelen kelime, Çağatay Türkçesine geçerken bazı anlamlarını yitirerek *Allah'a ulaşmak için arzusuyla tutulan yol, tasavvufi yol* gibi dini anlamlarda kullanılmıştır. (ÇT, ŞHD, HM, ME, RHMV, EM)

ṭavḳ (طوق): Arapçada; *güç, kudret; sabır, tahammül, katlanma, dayanma, kolye, gerdanlık; çember, halka* gibi anlamlara gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde bazı anlamlarını yitirmiş ve *halka, tasma; gerdanlık* anlamlarında kullanılmıştır. (MK, EM, LD, SH, ME)

telbîs (تلبیس): *lebise* fiilinin *tef'îl* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *giydirme; kaplama, kaplama işi; hile, kandırma* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; sadece *aldatma, hile* anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimenin Çağatay Türkçesinde anlam daralmasına uğradığı açıktır. (ŞHD)

tevḳî' (توقيع): *waḳa'a* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *düşürme; yerine getirme, rica etme, uygulama; başlama; ceza verme, cezalandırma; kaydetme, kayda geçme; imza, imzalama* gibi anlamlara gelmektedir, ancak bu kelimenin, Çağatay Türkçesinde; *Padişah buyruklarına vurulan nişan* anlamında kullanıldığı görülmüştür. (ÇT)

tuḥfe (تحفة) □ Ar. tuḥfe (تحفة): Arapçada; *hediye, armağan; sanat eseri* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde *sanat eseri* anlamını yitirip *armağan, hediye* anlamında kullanılmıştır. (HM, ŞHD, LD, ÇT, EM)

türbe (تربة), türbet (تربت) □ Ar. turbe (تربة): Arapçada; *toz; toprak; yer; kir; türbe, mezar* anlamları ile kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde bu kelime, anlam daralmasına uğramış ve *türbe* anlamına gelmiştir. (ÇEK, LD, SH, ME, EM)

vâkı‘ (واقع): *waḳa‘a* fiilinden türetilmiş bir sıfattır. Arapçada; *düşen; meydana gelen, vuku bulunan; hakiki, gerçek; maddi; vakıa; geçen; geçmiş olan* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesine geçerken bazı orijinal anlamları yitirip anlam daralmasına uğrayarak *vaki, vuku bulan, meydana gelen, cereyan eden; geçen, geçmiş olan* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇEK, LD, HM, BD, MAF, MK)

vâkıf (واقف): *waḳafe* fiilinden türetilmiş bir sıfattır. Arapçada; *duran; ayakta duran, dikilen; dik; harekesiz; bilgi sahibi, vakıf; seyirci; bağışta bulunan, vakıf sahibi gibi* anlamlara gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde sadece; *bilen, haberi olan, bir şeyi elde eden; vakıf, derin bilgili* anlamlarında kullanılmıştır. Bundan anlaşıldığı gibi bu kelimenin anlam daralmasına uğradığı çok açıktır. (ÇEK, ŞHD, LD, HM, BD, ME, MAF, MK)

zıl (ضلع): Arapçada; *kaburga kemiği; kenar, taraf anlamlarına* gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde kendisine ihtiyaç duyulduğu zaman, *taraf* anlamı ile kullanılmıştır. (ÇEK)

4.1.2 Anlam Genişlemesine Uğrayan Bazı Kelimeler

Bir kelimenin asıl anlamına ya da anlamlarına başka anlam ya da anlamlar eklenmeye başlanırsa buna anlam genişlemesi denir. Çağatay Türkçesinde anlam genişlemesine uğrayan kelimelerin bazı örnekleri aşağıda verilmektedir:

âdem (ادم): Bu kelime Arapçada; *dünyada yaratılan ilk insan, ilk peygamber Hz. Adem* için kullanılan özel isim, Çağatay Türkçesinde ise bu kelime, hem Hz. Adem için özel bir isim hem de; *adam, insan, insan oğlu, kişi* anlamları ile kullanılmıştır. (MK, ÇT, ÇEK, ŞHD, BD, ME, SG)

‘arbede (عريده) □ Ar. (عريدة): Arapçada; *kavga; gürültü, patırtı* anlamlarına gelmektedir. Söz konusu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken anlam genişlemesine uğrayıp *kavga, patırtı; mücadele* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇT, ÇEK, SH, EM)

‘ayş, ‘ıyş (عيش): ‘âşe fiilinin mastarı olup Arapçada; *yaşam, yaşam tarzı; hayatını kazanma, geçinme; ekmek* anlamlarına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde Arapçadaki anlamlarını korumakla birlikte; *eğlenme, eğlence, zevk ve safa* anlamları da

kazandırılmıştır. Bundan görüldüğü gibi bu kelimenin kullanımında bir anlam genişlemesi söz konusudur. (ÇT, ÇEK, ŞHD, SH, BD, MK, SŞ, EM)

cebîn (جبین): Arapçada; *alın, ön cephe, yüz* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde bu anlamların dışında; *eziyet, zulüm; korkak, yüreksiz* anlamlarında da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam dünyası daha geniş bir hal almıştır. *Korkak* vs. anlamına gelen *cabân* kelimesinin bir vokal değişimine uğradıktan sonra *alın* vs. anlamındaki *cebîn* kelimesinden ortaya çıktığı düşünülebilir. (ÇEK, LD, MK, MAF, EM)

deyr (دير): Arapçada; *manastır, kilise* anlamlarına gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde ise; *manastır, kilise; insanlık âlemi, bu dünya; meyhane* anlamları ile kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam genişlemesi olduğu söylenebilir. (MK, ÇT, AD, SH, ŞHD, BD, EM)

feyz (فيض): *fâze* fiilinin mastarı olan kelime, Arapçada; *su baskını, sel; bolluk, çokluk; taşıma* gibi anlamlara gelirken Çağatay Türkçesinde anlam genişlemesine uğramış ve *çokluk, bolluk, verimlilik, bereket; suyun taşıp akması; ilim, irfan* anlamlarında kullanılmıştır. (LD, HM, SH, MK, EM, ŞHD)

ğayr (غير): Arapçada; *-den başkası, değil, olmayan, gayrı; -den başka, hariç* anlamına gelen bir olumsuz edattır. Çağatay Türkçesinde bu edat; *başka, ayrı, özge, değil; dışında; yabancı, tanıdık olmayan* anlamlarında kullanılmıştır. Sonuç olarak bu edatın, isim olarak da kullanılıp anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır. (ÇT, SH, BD, HM, UH, EM)

haz (حظ) □ Ar. hazz (حظ): Arapçada; *pay, hisse, nasip; baht, talih; kismet, kader, takdir* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesine geçerken Arapçadaki anlamlarının yanı sıra; *hoşlanma, sevinç, memnunluk* gibi anlamlarda kullanılmıştır. Buradan kelimenin Çağatay Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır. (BD)

hecr, hicr (هجر), hicrân (هجران): *hecere* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *sevdiği kişiyi veya evi terk etme, bırakma; göç etme* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesinde anlam genişlemesine uğramış ve Arapçadaki anlamlarını koruyarak daha çok; *ayrılma, ayrılık, ayrılış* anlamlarında da kullanılmıştır. (ÇT, AD, ÇEK, SH, ŞHD, LD, ME, MK)

ḥicâb (حجاب), maḥcûb (محجوب): *ḥacebe* fiilinden türetilip Çağatay Türkçesinde *maf'ûl* kalıbı *maḥcûb* kullanılan *ḥicâb* kelimesi, Arapçada; *örtü, kılıf; perde, örtü; perde, set, bariyer* gibi anlamlara gelmektedir. Söz konusu kelime, Çağatay Türkçesinde ise; *utanma, sıkılma; ar; perde, örtü* anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam genişlemesi olduğunu söylemek mümkündür . (LD, AD, HM, BD, MAF, MK)

ḥuẓûr (حضور): *ḥazere* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *bulunma, var olma; ziyaret etme; katılma; huzur, yan, nezd* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımı, daha genel olup *huzur, rahat, ferahlık; huzur, yan, nezd; bulunma, var olma* anlamları ile genişlemiştir. (SH, ŞHD, LD, ME, MK, EM)

intiẓâr (انتظار): *inteẓere* fiilinin *infi'al* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *bekleme; umma, beklenti içinde olma* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *bekleme, beklenilme; gözleme, gözlenilme, bakma; gücenme, beddua; inleme* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımında anlam genişlemesi söz konusudur. (ÇT, ŞHD, LD, BD, ME)

kerîm (كريم): *kareme* fiilinden türetilmiş bir sıfattır. Arapçada; *asil; seçkin, mümtaz; yüce gönüllü, geniş yürekli; cömert, eli açık; iyilik yapan, hayır işleyen* gibi olumlu anlamlar taşımaktadır. Çağatay Türkçesinde Arapçadaki anlamların dışında; *yüce, ulu, büyük* anlamlarında da kullanılmıştır. (ÇT, BD, HM, MK, EM)

liḳâ (لقاء) □ Ar. liḳâ' (لقاء): *laḳiye* fiilinin *fi'âl* kalıbından mastarı olup Arapçada; *karşılaşma, görüşme; kavuşma; buluşma; toplanma, bir araya gelme* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesinde orijinal anlamlarının yanı sıra; *yüz, çehre* anlamlarında da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımı daha genel olmuştur. (ÇT, ŞHD, MK)

mâ-cerâ (ما جرا) □ Ar. (ما جرى): Arapçada; *cereyan eden, akan; geçen, olup geçen* gibi anlamlara gelen bir kelime grubudur (ma + cerâ). Çağatay Türkçesinde ise Arapçadaki anlamlarının yanında; *hadise, olay; macera, serüven, sergüzeşt* anlamlarında da kullanılmıştır. (ÇT, MK, ÇEK, RÇŞ)

ma'mûr (معمور): *'ammere* fiilinden türetilen bir sıfattır. Arapçada; *meskûn, oturulan; bayındır* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *meskûn, oturulan; bayındır; işlenmiş, üzerine çalışılmış; şenlikli* anlamlarında kullanılmıştır. Bundan

anlıyoruz ki bu kelimenin Arapçadaki anlamlarına başka anlamlar eklenmiştir. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam genişlemesi söz konusudur. (ÇT, RS, EM, MK)

maẓmûn (مضمون): zamine fiilinin *maf'ul* kalıbından *ism-i maf'ûl*üdür. Arapçada; *içerik, muhteva, kapsam; garantili, garantide* anlamlarına gelmektedir. Söz konusu kelime, Çağatay Türkçesinde; *garantili* ve *garantide* anlamlarını almadan *içerik, kapsam, muhteva; şaka, latife; manzum, anlam; nükteli, sanatlı, ince söz* anlamlarında kullanılmıştır. (BD, HM, RS)

memleket (مملكة) □ Ar. memleke: Arapçada; *krallık, ülke, memleket; hükümdarlık* anlamlarına gelen kelime, Çağatay Türkçesine geçerken *devlet, ülke, bölge, vilayet; memleket, ana vatan, ana yurt* anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımı daha genel olmuştur. (مملكة): (RS, LD, ÇT)

menzil (منزل): *nezele* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *mola, konak yeri; ev* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise söz konusu kelime, anlam genişlemesine uğramış ve *konak yeri dinlenme yeri; ev; bir günlük yok; uzaklık, mesafe* anlamlarında kullanılmıştır. (BD, LD, HM, SH, ME, RS, AD, SŞ)

mülk, milk (ملك): *meleke* fiilinin mastarıdır. Arapçada; *mal, mülk, servet, zenginlik; taşınmaz mal, emlak; hükümdarlık, krallık* gibi anlamlara gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde; *mülk, mal, taşınmaz mal; hükümdarlık, hâkimiyet; bir devletin toprağı; memleket, ülke* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımı daha genişlemiştir. (ÇT, RS, LD, HM, AG, UH, AD, SG)

revnağ (رونق) □ Ar. rawnağ: Arapçada; *parlaklık, güzellik, tazelik* anlamına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken *parlaklık, güzellik, tazelik; yüz* anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi yüz anlamı ile bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam genişlemesi söz konusudur. (ÇT, MK, EM, ÇEK, LD)

şahrâ (صحراء) □ Ar. şahrâ' (صحراء): Arapçada; *çöl, su kaynağı bulunmayan geniş arazi* anlamına gelen bu kelime Çağatay Türkçesinde; *çöl; alan, saha; tarla, kır; ova* anlamlarında kullanılmıştır. buradan kelimenin anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır. (ÇEK, ŞHD, BD, LD, ME, MK)

şanem (صنم) □ Ar. şenem: Arapçada; *put, eski adetlerde ibadet edilmekle tanrıya yaklaştırdığı sanılan taş veya ahşap heykel* anlamına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde

ise Arapçadaki anlamına; *güzel, güzel kimse, değerli sevgili* anlamları da eklenmiştir. Dolayısıyla bu kelimenin kullanımında anlam genişlemesi söz konusudur. (ÇT, LD, SH, ŞHD, BD, ME, ÇEK, AG, EM)

seyr (سير): *sâre* fiilinin mastarıdır. Arapça; *yürüyüş, gezi, tur, seyahat; hareket; kalkış, ayrılış; ilerleme, yol alma* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesinde; *yürüme, yürüyüş; gitme, gidiş, hareket, hareket etme; yolculuk; gezme, gezinme* anlamlarının yanında Arapçada bulunmayan *bakma, seyir, eğlenmek üzere bakmak, temaşa; uzaktan bakma* anlamlarında da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesinde anlam genişlemesine uğradığı söylenebilir. (ŞHD, SH, LD, BD, ME, HM, MK)

silsile: *selsele* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *demir zincir, zincir; dizi, seri, silsile* anlamlarına gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken *zincir; arda arda gelen şeylerin meydana getirdiği sıra; ocak, soy defter, soy sop* anlamlarında kullanılmıştır. dolayısıyla eklenen yeni anlamlar ile anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır. (ÇT, HM)

‘uḳûbet (عقوبت) □ Ar. ‘uḳûbe (عقوبة): ‘*âkebe* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *ceza, cezalandırma* anlamına gelen kelime, Çağatay Türkçesine geçerken anlam genişlemesine uğrayıp *eziyet; işkence, azap; ceza* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇT, ÇEK, MK, EM, MAF)

vücûd (وجود) □ Ar. vucûd: Arapçada *wicide* fiilinin *fu‘ûl* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *bulma; varlık, olma, bulunma; mevcudiyet, hazır bulunma* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *varlık, var olma, bulunma* anlamlarının yanı sıra; *gövde, beden, ten* anlamlarında da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam genişlemesi söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. (LD, HM, ME, MAF, AD)

4.1.3 Anlam Kaymasına Uğrayan Bazı Kelimeler

Bir kelime, eski anlamını ya da anlamlarını yitirip de başka anlam ya da anlamlar kazanmaya başlamışsa buna anlam kayması denir. Çağatay Türkçesinde anlam kaymasına uğrayan kelimeleri şu şekilde örneklemek mümkündür:

baḥṣ (بحث): *baḥse* fiilinin mastarı olan bu kelime, Arapçada *arama, araştırma, tahkik, teftiş, tartışma; bilimsel araştırma* gibi anlamları ile kullanılmaktadır. Bu kelime,

Çağatay Türkçesine geçerken anlam kaymasına uğrayarak, *bahis, konuşulan konu, söz, husus, iddialaşma* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇEK, ŞHD, LD, HM, BD, AG, MK)

devlet (دولت) □ Ar. dewle (دولة): Arapçada; *elden ele geçme, dönme, değişme; hanedan, hükümdar ailesi; devlet, imparatorluk, kraliyet* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken anlam kaymasına uğrayıp bu dilde; *baht, talih; saadet, mutluluk; zenginlik; sağlık; devlet* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇT, ÇEK, SH, LD, HM, BD, UH, AD, MK, SG)

devrân (دوران) □ Ar. dawarân: *dâre* fiilinin *fa'alân* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *dönme, dönüş; tur; deveran* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise çoğu zaman; *dünya, felek; devir, çağ, zaman; kader, talih; gökyüzü, kâinat*; nadiren de *dönme, dönüş** anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇT, SH, ŞHD, LD, ÇEK, BD, AG, UH, AD, MK, EM)

felek (فلك), eflâk (افلاك): Arapçada; *gök cismi, yıldız, yörünge; astronomi; astroloji* anlamlarına gelen kelime, Çağatay Türkçesinde başka anlamlarla kullanılmıştır ki *gökyüzü, sema; dünya, âlem; felek, baht, talih* anlamlarına gelmiştir. Anlaşıldığı gibi bu kelimenin kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇT, ÇEK, SH, MK, LD, HM, ME, RÇŞ)

ferâgat (فراغت), farâg (فراغ) □ Ar. farâg (فراغ): *farage* fiilinin *fi'al* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *boşluk, boş olma, açıklık, ayrılık* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesine geçerken anlam kaymasına uğramış ve *istirahat, dinlenme, rahatlık; el çekme, vazgeçme* anlamları ile kullanılmıştır. (ÇT, SH, ŞHD, BD, ME, MK)

ğaddâr (غدار): Arapçada; *vefasız, sadık olmayan, ihanet eden, aldatan; sahte, aldatıcı* anlamları ile kullanılırken Çağatay Türkçesinde ise başka bir şekilde kullanılıp *zulmeden, merhametsiz; hain* anlamlarına gelmiştir. Sonuç olarak kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. (EM, MK)

ğamze (غمزه) □ Ar. (غمزة): *göz kırpma, işaret etmek* gibi anlamlara gelen *gameze* fiilinin mastarıdır. Arapçada; *göz işareti, göz kırpması; alay, istihza* anlamlarında

* *devran* kelimesi, Çağatay Türkçesinin klasik öncesi döneminde şiirlerini yazan Atâyî'nin gazellerinde *dönme, dönüş* anlamıyla kullanılmıştır

kullanılmaktadır. Söz konusu kelime, Çağatay Türkçesinde; *süzgün bakış, göz ucu ile bakış; gamze, çene, yanak çukurluğu* anlamları ile kullanılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımı, orijinal kullanımından farklıdır. (ÇT, ŞHD, LD, BD, AG, EM)

ğayret (غیرت) □ Ar. ğayre (غيرة): Arapçada; *kıskançlık, çekememe; istek, şevk, heves; kendine saygı, izzetinefis* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde ise sadece Arapçadaki *kıskançlık* ve *çekememe* anlamlarını koruyup bu anlamların yanında; *çalışma, çabalama, çaba, gayret; özenme* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımında anlam kaymasından bahsedilebilir. (BD, ÇT, ÇEK, ŞHD, LD, HM, ME, MAF, SG)

ḥayl (خیل) □ Ar. ḥeyl: Arapçada; *at, dişi at; süvari; kibir, kendini beğenmiş* gibi anlamlara gelmektedir. Söz konusu kelime, Arapçadaki *at* anlamını ihtiva edip *kalabalık, takım, sürü, gurup; halk, zümre, topluluk* gibi anlamlarda kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇT, ÇEK, ŞHD, SH, LD, HM, UH, SŞ, EM)

heves (هوس): *hewise* fiilinin mastarıdır. Arapçada; *çılgınlık, uçarılık; hayalcilik; hayal, fantezi; coşkunkluk, taşkınlık; tutkunkluk, gözü başka bir şeyi görmeme* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde bu kelime başka bir şekilde kullanılıp *arzu, istek, heves, gelip geçici isek* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusu olduğu söylenebilir. (ÇT, SH, ŞHD, LD, BD, HM, ME, UH, MAF, MK, EM)

ḥırka (خرقة) □ Ar. ḥırke (خرقة): *yırtmak, delik açmak, delmek; delip geçmek, içinden geçmek* gibi anlamlara gelen *ḥereke* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *yırtılmış kumaş parçası, bez, silgi bezi; çaput, paçavra; kırpıntı; üstüğü* anlamları ile kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde ise; *derviş elbisesi; hırka, giyecek, üste giyilen şey* anlamlarında kullanılmıştır. Bundan anlaşılır ki *be* kelimenin kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇEK, ŞHD, LD, HM, MAF, AD, MK)

infi‘âl (انفعال), münfa‘il (منفعل): *infa‘ele* fiilinin mastarıdır. Çağatay Türkçesinde *münfa‘il* sıfatı da kullanılan ve Arapçada; *Etkilenme; uyarılma; tedirginlik, heyecanlanma* anlamlarına gelen kelime, Çağatay Türkçesinde başka ve orijinal anlamlarından farklı olarak *gücenme, darılma, kırılma, alınma* anlamlarını kazanmıştır. Sonuç olarak bu

kelimenin kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇT, SH, ŞHD, LD, BD, ME, AG, MK)

ikbâl (اقبال): Arapçada; *yaklaşma, ilerleme; ulaşma, varma; ilgilenme, ihtimam gösterme; baht açıklığı, iyi talih* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesinde *talih, baht, şans* gibi Arapçadaki anlamların yanında; *refah, mutluluk* anlamlarında da kullanılmıştır. Sonuç olarak bu kelimenin kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ŞHD, LD, EM, AD, MK)

isti'dâd (استعداد): *iste'adde* fiilinin *istif'âl* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *hazır olma, hazır bulunma; temayül, eğilim, istidat; bir şeyi yapmaya müsaitlik* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *kabiliyet, yetenek* anlamlarında kullanılmıştır. Bu bağlamda kelime Çağatay Türkçesinde anlam kaymasına uğramıştır. (LD, BD)

mâyî (مایى), mâvî (ماوى) □ Ar. mâ'î (مائى): Arapçada; *suyla ilgili, su mahiyetinde, sıvı, mayi; sulu* anlamlarına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde; *mavi, su renginde; suya ait* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ŞHD, MK)

meşreb (مشرب): şarabe fiilinden türetilmiş bir isim olan ve Arapçada; *içme; çeşme, pınar; meyhane, bar; tat, lezzet; akım* gibi anlamları ile kullanılan kelime, Çağatay Türkçesinde; *yaradılış, huy, meşrep, ahlak, mizaç* anlamlarına gelmiştir. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımı, orijinal kullanımından tamamen farklıdır. (HM, ME, EM)

misâfir (مسافر) □ Ar. musâfir: sâfere fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *seyahat eden, yolcu; ziyaretçi, yabancı* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise, anlam kaymasına uğramış ve *misafir, konuk* anlamında kullanılmıştır. (SH, ŞHD, RS, EM)

müvecceh (موجه) □ Ar. muwecceh: *waccehe* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Arapçada; *güdümlü; yönlendirilmiş, gönderilmiş; sırtta ve göğüste olmak üzere iki kamburlu* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde başka bir şekilde kullanılmış ve *makbul, münasip, uygun; herkesin teveccüh ettiği; görev, resmi görev* anlamlarına gelmiştir. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımında anlam kayması bulunduğu söylemek mümkündür. (SH, LD, RS)

neşâţ (نشاط): Arapçada; *canlılık, hareketlilik; heves, merak, şevk; aktiflik, faallik, faaliyet; güç, kuvvet, kudret* anlamlarında kullanılmıştır. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde anlam kaymasına uğrayarak *sevinç, neşe, şenlik* anlamları ile kullanılmıştır. Anlaşılacağı gibi bu kelimenin kullanımında anlam kayması söz konusudur. (SH, ŞHD, MK, LD, HM, EM)

sehv (سهو): *saha* fiilinin mastarı olup Arapçada; *dikkatsizlik, dalgınlık, gaflet, ihmalkârlık, unutkanlık* anlamlarına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde; *yanlış, hata, yanılma* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla söz konusu kelime, Çağatay Türkçesinde anlam kaymasına uğramıştır. (ÇT, BD, MK, RHMV, EM)

sevâd (سواد): *kara, siyah* anlamına gelen *eswed* kelimesinden yapılan isimdir. Arapçada; *kara, siyah, siyahlık; siyahı kara elbise; sürülebilir, işlenebilir toprak; şekil, biçim; iç kısım; çoğunluk, ekseriyet; şehrin civarı, şehrin varoşları, şehrin kenar mahalleleri* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *siyahlık, karalık, karartı, şehir çevresindeki karalığı meydana getiren bağ ve bahçeler* gibi Arapçadaki anlamların yanında *karanlık; yazı, karalama* anlamlarda kullanılmıştır. Sonuç olarak bu kelimenin kullanımında nispi bir anlam kayması bulunduğunu söylemek mümkündür (ŞHD, LD, BD, HM, MK, SH)

şoĥbet (صحبت) □ Ar. şuĥbe (صحبة): *şaĥibe* fiilinin mastarıdır. Arapçada; *arkadaşlık, dostluk; eşlik, refakat etme; eş dost; çiçek demeti* gibi anlamlara gelirken Çağatay Türkçesinde ise; *karşılıklı konuşma, görüşüp konuşma, sohbet* anlamlarında kullanılmıştır. Bundan anlıyoruz ki Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımı, Arapçadakinden farklıdır. (ÇEK, ŞHD, HM, BD, ME, MAF, MK)

taĥalluş (تخلص): *ĥaleşe* fiilinin *tafa‘‘ul* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *kurtulma, özgür olma, hür olma, kaçma* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise, başka bir şekilde kullanılıp *takma ad, şiirde mahlas kullanma* anlamları ile kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇEK, HM)

temettu‘ (تمتع): *mete‘e* fiilinin *tefa‘‘ul* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *eğlence, zevk alma* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesinde; *kar, kazanç* anlamlarında kullanılmıştır. (LD)

teṭâvul (تطاول): *teṭâvele* fiilinin *tefâ‘ul* kalıbından mastarı olup Arapçada; *uzama*, *uzun sürme*; *boynunu uzatıp bakma*; *saldırma*; *şımarık davranma*; *cüret etme*; *cesaret etme*, *kalkışma* gibi anlamlarına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde; *uzun gece*; *zulüm*, *işkence* anlamlarında kullanılmıştır. Sonuç olarak bu kelimenin kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇT, LD)

tevaḳḳu‘ (توقع): *tevaḳḳa‘a* fiilinin *tefa‘‘ul* kalıbından mastarıdır. Arapçada; *bekleme*, *beklenti içinde olma*; *sezinleme*; *düşünme*, *bir şeyin olacağını düşünme* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesine geçerken *bekleme* anlamının yanında; *umma*, *isteme*, *arzu etme* anlamlarında da kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında anlam kayması söz konusudur. (ÇT, AG)

vaḥṣet (وحشت) □ Ar. waḥṣe (وحشة): Arapçada; *yabanlık*, *ıssızlık*; [duygusal veya ilişkilerde] *soğukluk*; *hüzün*; *uzak durma*, *yabancılık* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *vahşilik*, *yabanilik*; *korku*, *ürküntü* anlamları ile kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimenin kullanımında anlam kayması olduğu açıkça fark edilebilir. (ÇT, MK)

zakî (ذكي) □ Ar. zekî (ذكي): Arapçada; *zeki*, *akıllı*; *güzel*, *hoş kokulu*; *tadı hoş*, *lezzetli* anlamlarına gelen kelime, Çağatay Türkçesinde anlam kaymasına uğramış ve *dindar*, *iyilik yapmayı seven* anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimenin kullanımı, Radloff’un meşhur sözlüğünde verilen anlamlara göre, Çağatay Türkçesinde farklılaşmıştır. (RS)

4.2 Tür Değişmesine Uğrayan Kelimeler

Osmanlı ve Türkiye Türkçesi sahalarında çokça rastlanan tür değişmesi olgusu, Çağatay Türkçesinde çok az miktarda meydana gelmiştir. Ve söz konusu değişmelerin birçoğu da Farsçada yer alan Arapça kelimelerin etkisinden kaynaklanmıştır. Bunları şu şekilde incelemek mümkündür:

4.2.1 Çokluk □ Teklik Değişmesine Uğraması

Osmanlı Türkçesinde çok sayıda meydana gelen *çokluk* □ *teklik* değişmesi, Çağatay Türkçesinde yok denecek kadar azdır, zira Çağatay Türkçesindeki Arapça tekil

kelimeler için ya *lar/ ler* eki ya da kelimenin Arapça çoğul çekimi tercih edilmiştir. Bunu şu şekilde örneklemek mümkündür:

‘acâyib (عجائب) □ Ar. ‘acâ’ib (عجائب): Arapçada "‘acîbe" kelimesinin çoğulu olarak kullanılan bu kelime, Çağatay Türkçesinde tekil ve sıfat olarak değerlendirilip *tuhaf*, *garip*, *acayip*, *şaşılacak* anlamlarında kullanılmıştır. (BD, ŞHD, LD, MK, EM)

4.2.2 İsim □ Sıfat Değişmesine Uğraması

Arapçada isim olarak kullanılan bazı kelimeler, Çağatay Türkçesinde sıfat özellikleri göstermektedir. Yani bu değişmeye uğrayan kelimeler ya sıfat olarak kullanılır ya da hem sıfat hem de isim niteliği gösterebilir. Çağatay Türkçesinde bulunan *isim* □ *sıfat* değişmesi, Türkiye Türkçesine kıyasla az da olsa vardır. ve bunları şu şekilde örneklemek mümkündür:

‘aceb (عجب): Arapçada; *şaşıрма*, *afallama*, *şaşkınlık uyandıran şey* anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *acayip*, *şaşırtıcı*, *tuhaf*; *sahane*; *acaba*, *şaşılacak şey* gibi anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelime, Çağatay Türkçesinde hem isim hem de sıfat değerinde kullanılmıştır. (ÇT, ÇEK, SŞ, SH, ŞHD, LD, HM, MK)

ğarqa (غرقه) □ Ar. ğarqe (غرقه): Arapçada; *batma*, *batıp boğulma*, *batıp gitme*, *dalma*, *gözden kaybolma* gibi anlamlara gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *batmış*, *suya batmış*, *dalmış* anlamları ile kullanılmıştır. Görüldüğü gibi bu kelime, Çağatay Türkçesinde sıfat olarak kullanılmıştır. (LD, ŞHD, SH)

kaṭre (قطره) □ Ar. kaṭra (قطرة): Arapçada *damla* anlamına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde hem *damla* hem de *damlayan şey* anlamlarında kullanılmıştır. (ÇT, MK, ŞHD, HM)

şöhre (شهرة) □ Ar. şehre (شهرة): Arapçada; *şöhret*, *ün*, *tanınmışlık*, *adı çıkmışlık* anlamlarında kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde bu kelime; *şöhret*, *ün* anlamlarının yanı sıra *şöhretli*, *ünlü*, *şöhreti ağlarda dolaşan* anlamlarına da gelmiştir. (BD, ŞHD)

4.2.3 Sıfat □ İsim Değişmesine Uğraması

Çağatay Türkçesinde meydana gelen çok nadir bir olgudur. Bazı örnekleri şu şekildedir:

ḥumr (حمر): Arapçada; *kırmızılar*, *kızıllar*, *allar* gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, Çağatay Türkçesinde *kızıllık*, *kırmızılık* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu

kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında *sıfat* □ *isim* değişmesi söz konusudur. (ÇT)

nâṭıḳa (ناطقه) □ Ar. nâṭıḳe (ناطقه): *naṭaḳe* fiilinden türetilip *ism-i fa'il*'in müennesi olan bu kelime, Arapçada; *konuşan, söyleyen; sözcü; sesli* gibi anlamlara gelirken Çağatay Türkçesinde; *dokunaklı ve düzgün söz söyleme, düşünüp söyle yeteneği* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin *sıfat* □ *isim* değişmesine uğradığını söylemek mümkündür. (SH, ME)

4.2.4 Fiil □ İsim-Sıfat Değişmesine Uğraması

Arapçada geçmiş zaman kipi olarak kullanılan bazı kelimelerin Çağatay Türkçesinde ya isim ya da sıfat türüne değiştiğini görüyoruz. Bu değişmelerin bazı örnekleri şu şekildedir:

nemâ (نما) □ Ar. (نمى): Arapçada; *yetişti (yetişmiş), arttı (artmış), çoğaldı (çoğalmış), yükseldi (yükselmiş), gelişti (gelişmiş), ilerledi (ilerlemiş)* gibi anlamlara gelen kelime, Çağatay Türkçesinde *uzama, büyüme, çoğalma* anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde bu kelimenin kullanımında *fiil* □ *isim* değişmesinden söz etmek mümkündür. (ÇT, ŞHD)

taḳâzâ (تقاضا) □ Ar. (تقاضى): anlam genişlemesine uğrayan bu kelime, Arapçada; *istedi (istemiş), talep etti (talep etmiş); dava açtı (dava açmış)* anlamlara gelirken Çağatay Türkçesinde; *istek, talep, ısrar, sıkıştırma, çıkışma* anlamları ile kullanılmıştır. Sonuç olarak bu kelimenin Çağatay Türkçesinde bir anlam genişlemesiyle beraber *fiil* □ *isim* değişimine uğradığı görülmektedir. (ÇEK, LD)

teberrâ (تبرأ) □ Ar. tabarre' (تبرأ): Arapçada; *temizlendi (temizlenmiş), kurtuldu (kurtulmuş); masum, suçsuz olduğunu beyan etti (beyan etmiş)* gibi anlamlarına gelmektedir. Çağatay Türkçesinde ise; *uzaklaşma, uzak durma; yüz çevirme* anlamlarında kullanılmıştır. (LD, BD)

teḳaddes (تقدس) □ Ar. teḳeddes: Arapçada *mukaddes oldu (olmuş)* anlamında kullanılan kelime, Çağatay Türkçesinde *kudsi olan* anlamına gelmiştir. Görüldüğü gibi bu kelimenin Çağatay Türkçesindeki kullanımında *fiil* □ *sıfat* değişmesi söz konusudur. (ÇT)

temennâ (تمنى) □ Ar. تمنى: Arapçada; *diledi (dilemiş), temenni etti (temenni etmiş), arzuladı (arzulamış)* anlamlarına gelen bu kelime, Çağatay Türkçesinde tür değişmesine uğramış ve *dilek, istek, temenni; el ile selam verme* anlamlarında kullanılmıştır. (ŞHD, LD, EM)

4.3 Arapça Dil Kurallarına Aykırı Olarak Kullanılan Kelimeler

Arapça kökenli olmasına rağmen Arapçada bulunmayıp Çağatay Türkçesinde yer alan bazı kelimeler vardır. Bu kelimelerden bazıları yine Türkçeye Farsça vasıtasıyla, Farsçaya dâhil olduktan sonra, girmiş olanlardır.

ağyâr (اغيار): Arapçada; *...den başkası, değil, ...olmayan, gayrı; ...den başka, ...hariç* anlamına gelen *ğayr*, bir edat olarak kullanılmaktadır. Ancak bu edat, Çağatay Türkçesinde hem isim olarak varlık gösterip anlam genişlemesine uğramış hem de edatın Arapçada kullanılmayan çoğul kalıbı kullanılmıştır. (ÇT, ŞHD, LD, ME, MK, EM)

dîrân (ديران) □ Ar. dūr (دور): Arapçada; *ev; bina, yapı; mesken, ikamet yeri; bölge, yer; yurt, vatan* gibi anlamlara gelen *dâr* kelimesinin Arapçadaki çoğul kalıbı *dûr*'dur. Ancak Çağatay Türkçesinde çoğul kalıbına *dîrân* olarak rastlanmıştır. (MAF)

ferâgat (فراغت) □ Ar. farâğ (فراغ): Arapçada; *boşluk, boş olma, açıklık, ayrılık* gibi anlamlara gelen *farâğ* kelimesi, Çağatay Türkçesine geçerken *istirahat, dinlenme, rahatlık; el çekme, vazgeçme* anlamlarıyla anlam kaymasına uğramış ve Arapçadaki şeklinin yanı sıra Farsçadaki şekli de (*ferâgat*) kullanılmıştır. (ÇT, SH, ŞHD, BD, ME, MK)

sa'det (سعدت) □ Ar. sa'âde (سعادة): Arapçada; *mutluluk, saadet; neşe; başarı, muvaffakiyet; paşa unvanı* anlamlarına gelen *sa'âde* kelimesi, Çağatay Türkçesinde *sa'det* şeklinde varlık göstermiştir. (ÇEK)

va'de (وعدہ) □ Ar. wa'ad (وعد): Arapçada; *söz, vaat* anlamına gelen *wa'ad* kelimesi, Çağatay Türkçesinde Farsçadaki haliyle alınıp *va'de* olarak kullanılmıştır. (SH, ŞHD, LD, BD, MK, EM)

4.4 Arapça Kalıp Kelime ve Kelime Grupları

Arapça kelime gruplarının Türk dillerinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Çağatay Türkçesinde, çoğu zaman şiirlerde kullanılan Arapça kelime gruplarının yanında Arapça kalıp kelimelere de rastlanmaktadır. Arapça kalıp kelime ve kelime grupları, Çağatay Türkçesinde meydana gelen yazım ve ses değişikliklerinden anlaşılabileceği üzere ses ve yazım bakımından, müstensih hatası ve Farsçadaki kullanılışı gibi sebeplerle çok az değişikliğe uğramışsa da genel olarak asli şekillerini muhafaza etmiştir.

4.4.1 Arapça Kalıp Kelimeler

Bildiğimiz gibi Arapça, çekimli diller arasında yer alan bir dildir. Dolayısıyla Arapça kelimelerin cümledeki yerine göre veya taşıdığı özelliklere göre yazılış şekli değişir. Yani kelime; tekillik-çoğulluk, erillik-dişilik, belirlilik-belirsizlik gibi niteliklere bağlı olarak yazılır. Çağatay Türkçesinde de bu kullanımlar aslında dilde karşılığı bulunmasına rağmen Arapçadan alınarak kullanılmıştır. bunlar bazıları şöyledir:

aḥbâb (احباب): Dostlar, bildikler, tanıdıklar (çoğul) (SH)

aḥsente (احسنت): Pek iyi, güzel, aferin! (fiil) (BD, LD)

aḳdes: (اقدس): En kutsal (karşılaştırma) (SH)

‘alemeyn (علمين): İki nişan, iki bayrak (musenna) (SH)

aşâr (اثار): Eserler, nişanlar (çoğul) (ŞHD)

Bedîhiyye (بديهيّة) □ Ar. (بديهية): Delil ve ispat gerektirmeyecek kadar açık ve ortada olan (müennes) (ŞHD)

ecma‘în (اجمعين): Hepsi, cümlesi (çoğul) (ŞHD)

el-ḳıṣṣa (القصة): Sözüün kıtası, sözden anlaşıldığına göre (belirli) (SH, BD, ÇT, ME)

el-vedâ‘ (الوداع): Allah’a ısmarladık (belirli) (SH)

en‘âm (انعام): At, deve, sığır gibi hayvanlar (çoğul) (SH)

ğazâle (غزالة) □ Ar. ğezâle (غزالة): Dişi geyik (müennes) (BD, ÇT, ŞHD)

lezzât (لذات): Tatlar, çeşniler (çoğul) (BD)

mabeyn (ما بين): İki şeyin arasındaki (musenna) (ÇEK)

rabbenâ (ربنا): Ey Tanrım (zamirli) (SH)

rabbî (ربي): Tanrım (zamirli) (SH)

şemâyil (شمائل) □ Ar. şema'il (شمائل): Tabiatlar, huylar, yaratılışlar (çoğul) (LD)

4.4.2 Arapça Kelime Grupları

Çağatay Türkçesindeki Arapça kelime gruplarını, dini olanlar ve genel olanlar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Bunları ayrı gruplar halinde şöyle örneklemek mümkündür:

1. Dinle İlgili Arapça Kelime Grupları:

beytu'llâh (بيت الله): Tanrı'nın evi (SH)

el-ḥamdü-li'llâh (الحمد لله): Tanrı'ya şükürler olsun (BD)

illa'llâh (الا الله): Ancak Allah, yalnız Allah (BD)

inşa-Allah (ان شاء الله): Allah isterse, Allah nasip ettiyse (BD)

lâ-ilâhe illa-llâh (لا اله الا الله): Allah'tan başka tapılacak yoktur (BD)

li'llâhi'l-ḥamd (لله الحمد): Hamt, Ancak Allah'adır. (BD)

ma'allâh (مع الله): Allah'la birlikte, Allah'la beraber (ÇT, LD)

melekü'l-mevt (ملك الموت): Ölüm meleği, Azrail (LD)

rahmetü'l-lâhi 'aleyhi (رحمة الله عليه): Geçmiş büyüklerin adından sonra söylenen “Allah'ın rahmeti üzerine olsun” sözü (ŞHD)

ümmü'l betûl (ام البنوت): Betûl'ün annesi (SH)

ya'lemü'llâh (يعلم الله): Allah bilir (LD)

zü'l-celâl (ذو الجلال): Ululuk sahibi olan Tanrı (SH)

2. Genel Arapça Kelime Grupları:

'ale'd-devâm (على الدوام): Sürekli olarak (BD)

'an-kerîb (عن قريب): Çok geçmeden (ŞHD)

bi't-tamâm (بالتمام): Tamamıyla (SH)

bi'z-zarûre (بالضرورة) □ Ar. (بالضرورة): Gerekli, gerekli olan (ÇEK)

fi'l-ḥakîka (في الحقيقة) □ Ar. fi'l- ḥakîke (في الحقيقة): Gerçekten, doğrusu (BD)

ke'n-nücûm (كالنجوم) □ Ar. ke'n-nucûm : Yıldızlar gibi (SH)

lâ-büd (لا بد) □ Ar. lâ-bud: Lazım, gerek (LD)

lâ-cerem (لا جرم) □ Ar. lâ-caram: Şüphesiz; besbelli, elbette (ÇT)

laübâlî (لا ابالي): Kayıtsız, saygısız, senlibenli (BD, ŞHD)

vâveylâ (وا ويل) □ Ar. waweylâ: Yazık, eyvah; feryat (BD, ÇT)

ve's-selâm (والسلام): İşte bu kadar (SH, ME)

SONUÇ

Çağatay Türkçesi, Arapça ve daha çok Farsça etkisi altında kalan ve bu iki dilden çok sayıda kelime, şekil ve kuralı bünyesine katmış Doğu Türk lehçelerinden biridir. Çağatay Türkçesindeki Arapça kelimelerin, çağdaşı olan Osmanlı Türkçesinde ve diğer tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi, büyük bir kısmı isim ve sıfattır. Osmanlı Türkçesinde Arapça kurallarına göre bazı kelimeler türetilirken Çağatay Türkçesinde böyle bir yapı değişikliği yok denecek kadar az sayıda yapılmıştır, ancak bazı Arapça kelimeler, Türkçede karşılığı bulunsa bile müennes, zamirli gibi asli kalıplarla dil içerisinde yer bulmuştur. Anlam bakımından değişmeye uğramayan ve büyük bir kısmı din alanında yer alan Arapça kalıp kelimelerin de Çağatay Türkçesinde sık sık kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca Çağatay Türkçesine ait eserlerde Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilin unsurlarını bir arada bulunduran kelimelere rastlamak da mümkündür.

Arapça kelimeler Türk diline, Türklerin İslamlaşmasıyla kullanımı başlayan Arap harflerinin, ve İslam uğruna Farsçayla artan iletişimin etkisiyle Karahanlı döneminde girmeye başlamış ve bu dönemden itibaren ödünçlenen kelimelerin varlığı yazım, ses ve anlam bakımlarından değişerek devam etmiştir. Dolayısıyla Çağatay Türkçesinde yazım, ses ve anlam bakımlarından değişen Arapça kelimeler de vardır ve bu konuda ulaştığımız sonuçları üç ana başlık altında şöyle özetleyeceğiz:

A. Yazım Değişmesine Uğrayan Arapça Kelimeler:

Arap harfli Çağatayca metinlerde kullanılan Arapça kelimelerin büyük bir kısmı, yazım değişmesine uğramamıştır. Ancak Farsçanın Çağatay Türkçesi üzerindeki etkisi, Türk dilindeki ses yapısının Arapçadakinden farklı olması, Arapçadaki irabın Türk dilinde bulunmaması gibi sebeplerden dolayı birtakım Arapça kelimelerde yazım değişmesi olmuştur:

1. Yuvarlak *t* ile biten Arapça kelimeler, bu *t*'yi barındırmayan Farsçaya geçince bu *t* harfi ya yatık *t*'ye (ت) ya da güzel *h*'ye (ه) benzeyen noktasız yuvarlak *t* olarak yazılmıştır. Arapça kelimelerin çoğu, Çağatay Türkçesine Farsça kanalıyla geçtiği için Farsçada uğradığı değişikliklerle yazılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesindeki bazı Arapça kelimelerin bittiği yuvarlak *t*'nin yazılışı ya yatık *t* ya da güzel *h*'ye benzeyen noktasız yuvarlak *t* olmuştur.
2. Arapça kelimenin sonuna gelen *y*'ler hep iki noktalı (ي) yazılır. Yine Farsçanın bir etkisi olarak bu *y*'ler Çağatay Türkçesinde elf-i maksûreye benzeyen noktasız (ى) yazılmıştır.
3. Bazı Arapça kelimelerde geçen hemze harfi, Farsçada ve Türk dilinde yer almadığı için Farsçada dolayısıyla, Çağatay Türkçesinde yerine göre ya yazılmaz ya da noktasız *y*'ye (ي) dönüşür.
4. elif harfi, Arapça kelimenin sonuna gelirse fonksiyonuna göre ya elf-i maksûre (ى) ya da elf-i memdûde (ل) olarak yazılır. Türk dili, elf-i maksûreye ihtiyaç duymadığı için bu elif, özel isimlerde olduğu gibi bazı istisnalar dışında, genel olarak elf-i memdûdeye dönüşür.
5. Çağatay Türkçesinde müstensih hataları, galat-i meşhur, ses etkisi gibi durumlardan dolayı bir kurala tabi olmayarak birtakım kelimeler, yazım değişmesine uğramıştır.

B. Ses Değişmesine Uğrayan Arapça Kelimeler:

Türk dilinin ve Arapçanın birbirinden farklı ses yapıları bulunduğu için Çağatay Türkçesine geçmiş Arapça kelimelerin büyük bir kısmı, vokal ve konsonant olmak üzere iki çeşit ses değişmesine uğramıştır.

1. Konsonantı Değişen Arapça Kelimeler:

a. ع, ث, ح, ذ, ض, ط, ظ, ع konsonantları, Çağatay Türkçesinde yer almayıp kendilerine yakın başka bir sesle telaffuz edilmektedir. Türkçe kelimelerin başında bulunmayan غ harfi ise, sadece başında geldiği kelimelerde telaffuz edilemez ve yerini g konsonantı alır.

- b. Son harfi şeddeli (ikiz konsonantlı) olan Arapça kelimeler, Genellikle Türk dilinde, dolayısıyla Çağatay Türkçesinde şeddesiz olur, yani ikiz konsonantlarının birisini yitirir.
- c. Arapçada zarf halinde kullanılan tenvînli Arapça kelimeler, Çağatay Türkçesine geçince barındırdığı tenvîn atılıp tenvînden önceki a uzun okunmuştur.
- d. Yukarıdan söz edilen konsonant değişmelerinden başka değişme çok azdır. Fakat bunların arasında göze çarpan bir başka değişiklik olarak Arapçada şeddeli olup Çağatay Türkçesinde tek ünsüzlü olarak kullanılan kelimeler öne çıkmaktadır.

2. Vokali Değişen Arapça Kelimeler:

- a. $a \leftrightarrow e$ ve $e \leftrightarrow a$ değişmesi, Çağatay Türkçesinde çok yaygın bir değişme olup kalınlık-incelik uyumu kuralının ve Türk dilindeki konsonantların etkisinden meydana gelmiştir.
- b. Çağatay Türkçesinde $u \leftrightarrow o$, $ö$ değişmesinin, sadece bir ve iki heceli kelimelerin ilk hecesinde ve bazı durumlarda ξ 'nin etkisinden meydana geldiği görülür.
- c. $u \leftrightarrow ü$ değişmesi: Arapçada kısa ve yarım kalın u vokalini karşılayan zamme (ötre) harekesi, Çağatay Türkçesinde geçen ve ince özelliğine sahip konsonant içine alan Arapça kelimelerin bazısında ince $ü$ 'ye dönüşmüştür.
- d. Tek heceli Arapça kelimelerin sonunda yan yana gelen çift konsonantın arasında, Çağatay Türkçesinde vezin gereğinden, bazen bir vokal türemesi olur.
- e. Sadece fiilden türetilen ve *fa'alân* kalıbında bulunan Arapça kelimelerin orta a vokali, Çağatay Türkçesinde düşer.
- f. Bir kurala tabi olmayıp vokali değişen bazı kelimelerse vezin gereği, galat-i meşhur gibi nedenlerden ortaya çıkmıştır.

C. Anlam Değişmesine Uğrayan Arapça Kelimeler:

Çağatay Türkçesinde geçen Arapça kelimelerin bir kısmı, anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması olmak üzere üç çeşit anlam değişikliğine uğramıştır. Bazıları kısmi değişmelere uğrarken bazıları da metinlerdeki anlamını çıkarmakta zorluk oluşturacak kadar büyük değişmelere uğramıştır:

1. Anlam Daralmasına Uğrayan Arapça Kelimeler:

Birtakım Arapça kelimeler, Çağatay Türkçesine geçince bazı anlamlarını yitirerek anlam daralmasına uğramıştır. Bunların bazısı, anlamlarını yitirirken Arapçadakinden bir iki anlam da kazanabilir; ancak yitirdikleri anlamların sayısı daha çoktur.

2. Anlam Genişlemesine Uğrayan Arapça Kelimeler:

Birtakım Arapça kelimeler, Çağatay Türkçesine geçince Arapçadaki anlamları koruyarak başka anlamlar da kazanır. Bunların bazısının bir iki anlam yitirdiği de olabilir, ancak kazandıkları anlamların sayısı daha çoktur.

3. Anlam kaymasına Uğrayan Arapça Kelimeler:

Birtakım Arapça kelimeler, Çağatay Türkçesine geçince bütün anlamlarını veya çoğu anlamlarını yitirip başka anlam veya anlamlar kazanarak anlam kaymasına uğramıştır.

4. Anlam Değişmesine Uğramayan Arapça Kelimeler:

Çağatay Türkçesinde anlam kaymasına uğramayan ve orijinal anlamlarıyla kullanılan Arapça kelimelerin sayısı da az değildir. Bunların büyük bir kısmı dini terimlerdir.

KAYNAKÇA

- ‘Ali Sir Nevayî, *Hamsetü’l-Mütehayyirîn*, (Haz: ABİK, Ayşe Deniz), Seçkin Yayınevi, Ankara 2006.
- ABİK, Ayşe Deniz. “Sûfî Allahyâr ve *Sebâtü’l-Âcizîn*’i: 18. Yüzyıl Doğu Türk Edebî Dilinde Mahallîleşme Eğilimleri Üzerine”, *The International Association of Central Asian Studies*, Volume 11, 2007, s. 52-73.
- ALPAY, Gönül. “Yusuf Emiri’nin Beng Ü Çağır Adlı Münazarası”, *TDAY-Belleten*, 1972, s. 103-125.
- ALTIER, Semiha. “Bir Sanat Hamisi Olarak Muhammed Şiban Han ve Maverâünnehir’deki kültür politikası”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 4, 2008, s. 143-162.
- ARGUNŞAH, Mustafa, Güliden Sağol YÜKSEKKAYA ve Özcan TABAKLAR, *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010.
- Atalay, BESİM, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, 3.b, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- ATEŞ, Ahmed. “Ali Şîr Nevâ’î’nin Arapça Sözlüğü Hakkında”, *TDAY-Belleten*, 1957, s. 183-188.
- AVCI, Yaşar, *Arapça Kökenli Osmanlıca Sözcükler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BANGÜOĞLU, Tahsin. “Eski Türkçe Üzerine”, *TDAY-Belleten*, 1964, s. 77-84.
- BOROVKOV, A. K. “Özbek Yazı Dili Kurucusu Ali Sir Nevaî, (çev: Rasime Uygun), *TDAY-Belleten*, 1954, s. 59-96.
- BÜYÜKAKKAŞ, Ahmet. “16. Yüzyıl Şairi Râhî’nin Çağatayca şiirleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı 25, Bahar 2009, s. 41-49.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1984.

- CEYLAN, Nimet, *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın Eserlerindeki İkilemeler*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- COCA, Ayet Abdülaziz, *Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l Esrâr Mesnevisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- 'Ali Sir Nevayî, *Leylî vü Mecnûn*, (Haz: ÇELİK, Ülkü), TDK Yayınları, Ankara 1996.
- Abdülaziz Bin Mahmûd El- İsfahanî, *Sıfatu'l Haremeyn (Dil Özellikleri, Metin, Dizin)*(Haz: DEMİR, Necati), Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LÛGAT*, 8.b, Aydın Kitebevi, Ankara 1988.
- DİNÇER, Halil, *Zakircan Furkat Eserler Mecmuası 1 cilt*, Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2008 (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi).
- ECKMANN, Janos. "Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahî ve Divanı", *TDAY-Belleten*, 1970, s. 13-36.
- ECKMANN, Janos. "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *TDAY-Belleten*, 1958, s. 115-126.
- ECKMANN, Janos. "Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920)", *TDAY-Belleten*, 1963, s. 121-156.
- ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, (Çev: KARAAĞAÇ Günay), 8.b, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- EL-CENABÎ, Ahmed Nşayyif, *Melami'î Min Tarihi'l-Luğatu'l-'Arabiyye*, Daru'-Hulûd Yayınevi, Beyrût 1982.
- EL-GALAYÎNÎ, Mustafa, *Câmi'ul-Durûsu'l-'Arabiyye*, El-Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrut 1993.
- EL-KAŞĞÂRÎ, Maḥmûd Bin El-Huseyn Bin Muḥammed, *Kitabü Dîvânü Lügat'it-Türk*, Cilt 2, Darü'l Hilâfe'l-'Aliyye, 1915.

- EMİNOĞLU, Emin. “Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafid Efendi’nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler”, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, 2011, p. 996-1012.
- ERASLAN, Kemal. “Çağatay Şâiri Atayî’nin Gazelleri”, *TDAY Belleten*, 1987, s. 113-164.
- ERASLAN, Kemal. “Çağatay Şiiri”, *Türk Dili Dergisi*, Cilt LII, Sayı 36, Temmuz-Ağustos-Eylül 1986, s. 564-718.
- ‘Ali Sir Nevayî, *Mîzanü’l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)* (Haz: ERASLAN, Kemal), TDK Yayınları, Ankara 1993.
- ERBAY, Fatih, *Muhammed Bin Ahammedü’z-Zâhid’e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERBAY, Fatih, *W. Radloff’un “Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERBAY, Fatih. “W. Radloff’un Sözlüğünde Yer Alan Çağatay Türkçesine Ait Kelimeler Üzerine Notlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, s. 109-117.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Alfabeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Dili Tarihi*, 2.b, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- ERDEM UÇAR, Filiz Meltem. “Çağatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter, 2011, p. 1827-1834.
- Eren, Hasan. “Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, VIII/1-2, 1950, s. 145-163.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 43.b, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Bazım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 2009.
- GABAIN, Von, *Eski Türkçenin Grameri* (Çeviren: Mehmet AKALIN), 3.b, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- GÜL, Yağmur, *Orta Asya’daki Fars Kimliği*, Kocaeli Üniversitesi Stratejik Araştırma Masaları.

- GÜLENSOY, Yuncer, *Üniversiteler için Türkçe El Kitabı*, 3.b, Kıvılcım Yayınları, Kayseri 1998.
- GÜZELDİR, Muharrem, *Abuşka Lügati*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2009 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, 2.b, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, “*Türk Dili İçin Arap Alfabesinin Yetersizliği*”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- İNAN, Abdülkadir. “Ebülğazi Bahadır Han ve Türkçesi”, *TDAY-Belleten*, 1957, s. 29-39.
- İŞLER, Emrullah, *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları*,
- İŞLER, Emrullah. “Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Ses Değişiklikleri”, *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 2006, s 36-45.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Lutfi Divanı*, TDK Yayınlar, Ankara 1997.
- KARAHAN, Nahide, ‘*Ali Sir Nevayî’ e Ait Devâvîn Nüshası İncelenmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARASOY, Yakup. “Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han’ın Bilinmeyen Üç Şiiri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 13, Bahar 2003, s. 105-114.
- Şiban Han Dîvânı*, (Haz. KARASOY Yakup), TDK Yayınları, Ankara 1998.
- KAYA, Önal. “Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları III ‘Ubeydu’llâh Çan: Arapça ve Türkçe Hikmetler”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt 14, 2002, s. 35-59.
- KOÇAOĞLU, Timur. “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi”, *Türk Kültürü*, Sayı 483-484, Temmuz-Ağustos 2003, s. 266-281.

- KORKMAZ, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, Cilt 1, Ankara 1995.
- KORKMAZ, Zeynep, “*Türk Dili ve Arap Alfabeti*”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- KÖROĞLU, Hüseyin, *Çağatay Edebiyatı*, Fen Yayınevi, Konya 2000.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Çağatay Edebiyatı maddesi”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, 2.b, 2. Cilt, Akçağ yayınları, Ankara 2004.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 6. b, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- LEVEND, Agâh Sırrı. “Nevâ’î’nin Arapça Sözlüğü”, *TDAY-Belleten*, 1956, s. 139-249.
- MUSTAFA, İbrahim ve Ahmed Hasan El-ZEYYAT, *El-Mu’cemü’l-Vasîf*, 6.b, Mu’essetü’l-Sadik Yayınevi, Tahran 2006.
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayın Eğitim ve Matbaacılık Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2005.
- MUTÇALI, Serdar, *Türkçe-Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayın Eğitim ve Matbaacılık Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2004.
- ÖLMEZ, Mehmet. “Çağataycaki Eski Edebiyat Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı*, 2003, s. 135-142.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, *Mahbûbü’l-Kulûb*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı. “Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, 2007, s. 173-219.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı. “Çağatayca Sözlükler”, *Kebikeç Dergisi*, Sayı 6, 1998, s. 137-144.
- ÖNER, Necati. “Dil”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 3, Mart 1992, s. 2-5.
- ÖZCAN, Hüseyin “Türk Dünyasının Bilgesi Ali Şir Nevâî”, *Ölümünün 500. Yılında Ali Şir Nevâî Uluslararası Sempozyumu*, 2010.

- ÖZKAN, Mustafa, *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, Fizil Kitabevi, İstanbul 2009.
- ‘Ali Sir Nevayî, *Muḥakemetü’l-Luğateyn*, (Haz: ÖZÖNDER, Sema Barutçu), TDK Yayınları, Ankara 1996.
- PARLARIR, İsmail, *Osmanlıca Türkçesi Sözlüğü*, 2.b, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- POYRAZ, Yakup. “Uzaktaki Yazılarımız: İngiltere Ulusal Kütüphanesi’ne Kayıtlı İlk Doğu Türkçesi (Çağatayca) Yazmaları ”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 16, Kış 2011, s. 402-412.
- SEMEDLİ, Elza. “Türk Lehçelerindeki Bir Ses: Kapalı É”, *Journal Of Azerbaijani Studies*, 2008, s. 522-535.
- SERTKAYA Osman Fikri, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, 2.b, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- TANYERİ, Yavuz, *Göktürk Yazısını Öğrenme Kılavuzu*, www.bilgicik.com, 2009 (Erişim: 28.10.2010).
- TEKİN, Feridun. “Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, Winter 2011, p. 1782-1788.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- TEKİN, Talat, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg Yayıncılık, Ankara 1997.
- TEKİN, Talat, *Türk Dilleri*, Mehmet Ölmez Simurg Yayınları, İstanbul 1999.
- TOKATLI, Ümit. “Arap Harfli Türk Metinlerde Hemzeye Dair Notlar”, *Turkish Studies*, Volume 3/6, Fall 2008, p. 601-611.
- Mehmet Sadık, *Üss-i Lisân-ı Türkî*, (Haz: TOPARLI, Recep ve Ali ILGIN), TDK Yayınları, Ankara 2006.
- TOPARLI, Recep ve Hanafî VORAL, *Harezm Türkçesi*, Öncü Basım Evi, Tokat 2007.
- TÖREN, Hatice, *Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderî (ineleme-metin)*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- TULUM, Mertol, “Alfabe ve eski alfabemiz üzerine ”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, TDK Yayınları, Ankara 1991.

Türk Ansiklopedisi, “Çağatay Dili Meddesi”, *Milli eğitim Bakanlığı Türk Ansiklopedisi*, Cilt XI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963.

TÜRK DİL KURUMU. *Türkçe Sözlük*, 10. B, TDK Yayınları, Ankara 2009

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, Cilt 2, Dergah Yayınları, İstanbul 1977.

USER, Hatice Şirin, *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

ÜŞENMEZ, Emek, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Dumulupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kutahya 2006 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

VURAL, Hanifi, Recep TOPARLI ve Ali Osman SOLMAZ, *Çağatay Türkçesi*, Divan Yayınevi, İstanbul 2006.

VURAL, Hanifi. “Son Dönem Çağatay Şairlerinden Zâkircan Furkat’ın Manzum Mektupları”, *TDAY-Belleten*, 2002, s. 147-179.

YILDIRIM, Talip ve Ahmet BÜYÜKAKKAŞ. “Ubeydu’llah Han’ın İki Eseri: Sabr-name ve Şevk-name ile birlikte”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Journal of Modern Turkish Studies*, Cilt 4, Sayı 1, Mart 2007, s. 87-101.

YILDIRIM, Talip. “Ubeydu’llah Han’ın İki Eseri: Salavat-name ve Gayret-name”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Journal of Modern Turkish Studies*, Cilt 3, Sayı 1, Mart 2006, s. 111-117.

YILDIRIM, Talip. “Ubeydu’llah Han: Risale-yi fi- Hakk-ı Mesa’il-i Vuzu”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2003, s. 127-164.

YILMAZ, Safiye, *Çağataycanın Türk Dilleri Arasındaki Yeri Üzerine Bir Değerlendirme*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

YUCEL, Bilâl, *Bâbürr Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay, Ankara 1995.

<http://www.alfaseeh.com/vb/showthread.php?t=17185> (Erişim: 28.11.2011)

<http://www.ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-87162/h/ebulgazibahadirhan.pdf>

(Erişim: 30.06.2011)

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Hussam Hussein Ali Al-AMERI

Uyruğu: Irak (IQ)

Doğum Tarihi ve Yeri: 15.12.1985, Bağdat

Medeni Durumu: Bekâr

Tel: 0531 762 52 27 / Irak Tel: 009647801374084

email: haso_hamza@hotmail.com

Yazışma Adresi: Irak / Bağdat İlâm Semti

Kayseri Talas Erkek Öğrenci Yurdu

EĞİTİM

Derece Kurum Mezuniyet Tarihi

Lisans Bağdat Üniversitesi Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 2008

Bağdat Üniversitesi Diller Fakültesi İngilizce Eğitim Diploması 2008

Ankara ve Gazi Üniversitesi TÖMER Türk Dili Bölümü 2009

Lise El-Tamim 2004

İŞ DENEYİMİ

1998 – 2000, 2004 – 2008 Kültür ve Turizm Bakanlığı Arkiyoloji Irak

YABANCI DİL

Türkçe, İngilizce